

K

9347

019920226

COBISS •

KNJIŽNICA

SLOVENSKI ŽUPANI V PRETEKLOSTI

SPISAL DR. JOSIP GRUDEN
DONESEK K STAREJŠI SOCIALNI
ZGODOVINI // IZDALA IN ZALOŽILA
LEONOVA DRUŽBA V LJUBLJANI

1 9 1 6

TISK KATOLIŠKE TISKARNE

1/vi. 83
Hafner-Stanc
stud. phil.

SLOVENSKI ŽUPANI

V PRETEKLOSTI.

DONESEK K STAREJŠI SOCIALNI ZGODOVINI.

SPISAL

DR. JOSIP GRUDEN.

1916.

IZDALA IN ZALOŽILA LEONOVA DRUŽBA V LJUBLJANI.

TISKALA KATOLIŠKA TISKARNA.

9347

D 13-04-1992 / 226

Predgovor.

Nastopna razprava o županih je nastala iz dveh predavanj, ki sem ji imel o tem predmetu l. 1913. v Ljubljani in Gorici. V razširjeni obliki jo podajem zdaj javnosti, ker sem prepričan, da ne bode zanimala le zgodovinarjev, ampak sploh vse slovenske izobražence. — Ko je zadnji dve desetletji župansko vprašanje razvnemalo nemške in slovanske učenjake ter rodilo celo vrsto znanstvenih razprav, smo komaj pokazali svoje zanimanje za to važno polemiko s kratkimi, medlimi poročili v naših znanstvenih časopisih. In vendar je šlo za domačo ustanovo, ki je bila velikega pomena za naše kulturno življenje v preteklosti. Nastopna razprava naj poda splošen pregled o sedanjem stanju tega znanstvenega vprašanja, pa naj tudi zmotne nazore in trditve tujih znanstvenikov zavrača, oziroma jih izpopolnjuje. Marsikaj smo tekom let sami z znanstvenim delom spravili na dan in ugotovili, kar se v tujem znanstvenem slovstvu ne vpošteva dovolj. Zato so sodbe tujih učenjakov o naših starih socialnih razmerah marsikdaj pomanjkljive. Prav slovenskih županov se drži dober kos kulturne zgodovine. Zato naj nastopni spis pomaga razsvetliti še v mnogem oziru precej temno starejšo našo socialno zgodovino.

V Ljubljani v mesecu oktobru vojnega leta 1915.

Pisatelj.

Slovstvo.

- Ankershoffen v. Gottlieb: Geschichte Kärntens. II. Klagenfurt 1851.
- Babnik Janko: Sledovi slovenskega prava. (Letopis Matice Slovenske 1883.)
- Bidermann K. J.: O nasebinskih razmerah na Goriškem in Gradiškem v XVI. stoletju. (Kres 1881.)
- Bischoff-Schönbach: Steierische und kärnthische Taidinge. Wien 1881.
- Dolenec dr. Metod: Pravosodstvo kostanjeviške opatije. (Časopis za zgodovino in narodopisje 1914.)
- Dopsch Dr. Alfons: Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenlawen. Weimar 1909.
- Hauffen Dr. Adolf: Die deutsche Sprachinsel Gottschee. Graz 1895.
- Hauptmann Dr. Ludmil: Das Schöffentum auf slowenischem Boden. (Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 1912.)
- Inama-Sternegg K. Theodor: Spuren slawischer Flurverfassung im Lungau. (Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. XXIX. Bd.)
- Kaemel Dr. Otto: Die Besiedelung des deutschen Südostens vom Anfange des 10. bis gegen Ende des 11. Jahrhunderts. Leipzig 1909.
- Kaspret Anton: O večah. (Časopis za zgodovino in narodopisje 1907.)
- Kos dr. Fran: Gradivo za zgodovino Slovencev. I. II. III. Ljubljana 1912 sl.
- Kovačič dr. Fran: Dominikanski samostan v Ptuj. II. Gospodarska zgodovina. Maribor 1914.
- Krones Dr. Franz: Verfassung und Verwaltung der Mark und des Herzogthums Steier. Graz 1897.
- Levec dr. Vladimir: Pettau Studien. (Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. XXVIII. XXIX. XXXV.)

- Luschin v. Ebengreuth: Geschichte des ältern Gerichtswesens in Österreich. Weimar 1879.
- Mell-Müller: Steierische Taidinge (Nachträge). Wien 1913.
- Milkowicz Wladimir: Die Supaneiverfassung (Mittheilungen des Musealvereines für Krain. III. IV.)
- Peisker J.: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turko-tartaren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung. Stuttgart 1905.
- Podrecca Carlo: Slavia Italiana. Cividale 1884.
- Podrecca Carlo: Un Giurisdicente nella Slavia Italiana. Cividale 1885.
- Puntschart Dr. Paul: Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten. Leipzig 1899.
- Rački Franjo: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. Župa i grad. (Rad Jugoslavenske akademije. XCIX.)
- Vrhovec Ivan: Gorski zakon in gorske pravde. (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 1897.)
- Wolsegger Peter: Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574. (Mittheilungen des Musealvereines für Krain. III. IV.)
- Zahn I.: Die Leistungen der freisingischen Unterthanen in Krain am Beginne des 14. Jahrhunderts. (Mittheilungen des historischen Vereines für Krain 1861.)
- Zahn J.: Codex diplomaticus Austriaco-Frisinngensis. (Fontes rerum austriacarum XXXVI.)
- Drugi rabljeni viri in spisi so omenjeni pod črto.
-

1. Kaj pomenja beseda »župan«. Župani, slovanski oblastniki.

Županska oblast je že od nekdaj med Slovenci najbolj poljudna in ugledna. Kolikor so imeli naši predniki raznovrstnih oblastnikov tekom stoletij, o katerih pričajo še ohranjene listine in ki se jih hočemo pozneje spominjati, so se vendar župani najbolj med ljudstvom udomačili. Po pravici poudarja naš Linhart, da pri nobenem slovanskem narodu nista ime in veljava županova ostali tako stalni kakor pri Slovencih. Z malimi izpremembami ju nahajamo po vsem onem ozemlju, ki je bilo nekdaj od Slovencev naseljeno, tako na Zgornjem Štajerskem okoli Gössa, Gradca, Ehrenhausena, Lipnice, na Zgornjem Koroškem, kjer se omenjajo: suppan, suppanhaus, suppleut in med kranjskimi Kočevarji. Kočevski urbarij iz l. 1574. jih navaja po vseh vaseh, omenja tudi zemljišča, »župnice«, od katerih imajo užitek, dokler opravljajo župansko službo (suppnicza, suppgründtl) in druge dohodke, ki jih dobivajo (suppgerechtigkeit).¹ Iz slovenskega župana je nastal tudi madjarski ispan, ki pomeni načelnika večjega okraja (komitata).²

Iz slovenskih županij se sicer ni razvila enotna in trajna država, kakor pri Hrvatih, kjer so bile

¹ Mittheilungen des Musealvereines 1890, str. 140 sl.

² Miklošič: Slav. Elemente im Magyarischen (Denkschriften der kais. Akademie, Phil.-hist. Klasse 21).

stare župe osnovni deli hrvatske države, župani njeno prvotno plemstvo in sam knez ali kralj kot veliki župan le prvi med vrstniki. Tudi ne moremo pokazati toliko žup kakor Čehi, kjer jih je Dudík okoli l. 1200. naštel devetnajst le na Moravskem, ki pa izza trinajstega stoletja vedno bolj ginejo. Pri nas županska oblast sicer ne kaže toliko vnanjega sijaja, tudi so se tekom stoletij zgodile z njo raznotere izpremembe, zato se je pa tem dalje ohranila in zapustila svoje sledove v vsem našem socialnem življenju. Le pomislimo na izredno veliko število osebnih imen, ki se izpeljujejo od besede župan (Zupan, Zupanič, Zupančič itd.), enako mnoga krajevna imena, ki jih hočemo še tekom razprave omeniti.

Vse to kaže, da gre pri županih za starodavno in pristno domačo ustanovo, ki se je več kot tisoč let ohranila, dasiravno dandanes nima več tistega pomena, kakor nekda.

Zadnji čas se je učeni svet zelo zanimal za naše slovenske župane. Povod je dal graški socialni zgodovinar J. Peisker, ki je hotel v naših srednjeveških županih najti ostanke nomadskega plemena, ki je zagospodovalo nad kmečkim ljudstvom. Ti dve družabni plasti sta baje prav razločno še zaznati v srednjem veku na Spodnjem Štajerskem, kjer stoji navadno po raznih krajih masi kmečkega ljudstva nasproti več privilegiranih županov, katerih prvotni pastirski značaj se pozna na obsežni živinoreji.¹ Zato Peisker poudarja, da je imel na Spodnjem Štajerskem še v 13. stoletju družabni sestav starinski značaj, ki ga moremo označiti kot napol-nomadstvo. Peisker je

¹ Prim.: Peisker: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung.

tudi izkušal znani obred ustoličenja koroškega vojvoda razlagati s pomočjo svoje teorije, češ da imamo na Koroškem pred seboj kmečko državo, katero so ustanovili zmagoslavni kmetje, ko se jim je posrečilo z uporom otresti se jarma županov. Po njegovem zgledu je Puntchart svojo knjigo »Herzogseinssetzung und Huldigung in Kärnten (1899)« oprl na podmeno, da nam znameniti obred predstavlja župana-vojvoda, ki je bil nekdan kot nomad vsemočen gospod, pa mora zdaj sprejeti vlado iz rok položnega kmeta. Puntchartova knjiga je še zdaj važno delo za starejšo slovensko socialno zgodovino, dasiravno ne moremo pritrditi njenim izvajanjem, v kolikor se opirajo na Peiskerjeve nazore o prvotnem značaju slovenskih županov. Močno oporo so našle pozneje Peiskerjeve teorije na preiskavah vseučiliškega profesorja dr. Vladimira Levca o naselbinah Ptujkega polja (»Pettauer Studien«),¹ kjer je prerano umrli slovenski učenjak izkušal nazore svojega mojstra znanstveno utemeljiti in je podal mnogo zanimivih podatkov. Toda v bistvu se Peiskerjevi nazori niso dali opravičiti. — Najodločneje je nastopil proti njim dunajski profesor dr. Alfons Dopsch s knjigo: »Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven« (Weimar 1909), kjer je Peiskerjeve trditve drugo za drugo pobil in pokazal, kakšne zračne gradove je postavil Peisker s svojimi teorijami, katerim pa manjka trdnih, zanesljivih tal. Dopscheva izvajanja so splošno točna in temeljita, vendar ne zadovoljujejo v vseh posameznostih. Zato bomo tekom naše razprave še imeli priliko obširneje govoriti o njih.

¹ Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft. Bd. XXVIII., pag. 171 seq.; Bd. XXXV., pag. 64 seq.

Vsa ta učenjaška polemika je spravila na dan mnogo novega znanstvenega gradiva o slovenskih županih, njih početku, značaju, pomenu in njihovi službi. Z raznih plati se je osvetljevalo njihovo socialno stališče in delovanje. Pri tem se je pokazalo, da je z župani v tesni zvezi vsa starejša slovenska socialna in gospodarska zgodovina. Zato je za nas povoda dovolj, da se nekoliko natančneje pečamo s tem vprašanjem, zlasti ker so trditve in sodbe tujih učenjakov o naših upravnih uredbah mnogokrat zmotne in pomanjkljive.

Poglejmo najprej, kaj pomeni beseda ž u p a n ? Njena etimologija še ni popolnoma gotova. Linhart je svoj čas naivno razlagal, da pride župan od besede zovpan, češ da mora ljudi skupaj sklicati, kar se godi na Spodnjem štajerskem z rogom. Ko je l. 1889. pri nas Milkowicz načel vprašanje o slovenskih županih, je izkušal besedo župan spraviti v stik z nemškim gau (gawi, gowa, gouwa), ki se je v slovanskih jezikih izpremenil v saupe, sup, župa, drugi del »pan« = ban bi torej označil gospodarja kakega okraja.¹ Seveda ta razlaga ni našla priznanja. Po Miklošiču (Etym. Wörterbuch) pomenja staroslovenski župan vladarja ali gospodarja kakega okrožja (»Beherrscher eines Bezirkes«). Brücknerju se zdi beseda tujka in pomeni isto kakor staročeški h p a n (pan) = gospod. Največ priznanja je našla zadnji čas med slavisti Brugmanova razlaga, ki jo izvaja iz podstave »geupa« in jo spravlja v stik z indskim glagolom »gopayatī« = »on varuje ali čuje nad čim«. Župa pomenja torej prvotno stražo ali varstvo in tudi kraj, ki se varuje ali čuva. Praslovanska oblika je bila »geupa«, iz ka-

¹ Milkowicz: Die Supaneiverfassung (Mittheilungen des Musealvereines 1889, str. 4 sl.).

tere je z izpremenom »e u« v »u« in omehčanjem predidóčega soglasnika nastala mlajša oblika »župa«. Peisker, ki si je prisvojil Brugmanovo razlago, iz nje takoj sklepa, da pomenja »župa« prvotno pašo (»regio pastoria«) »župan« pa pastirja (compastor, Weidenosse) in izrablja etimologijo v podkrepljenje svoje teorije.¹ — Balzer se ni spuščal v nezanesljive etimološke preiskave, ampak se je zadovoljil z ugotovitvijo, da župan pri Slovanih pomeni sploh oblastnika in uradnika.

Dasiravno nam beseda sama ne razkrije pomena in značaja naših starih županov, je vendar toliko gotovo, da imamo v njih ohranjene najstarejše in pristno slovanske oblastnike.

Grški zgodopisec Prokopij nam v 6. stoletju opisuje državno uredbo pri Slovanih na sledeč način: »Ta naroda, Sloveni in Antje, nimata samovladarja, temveč živita od nekda j kot demokratično ljudstvo in zato se pri njih vedno javno razpravlja o koristnih in škodljivih zadevah. Enako postopajo tudi v vseh drugih rečeh po svojih starih navadah.«² Par stoletij pozneje (952) je grški cesar Konstantin VII. Porfirogenet označil natančneje slovanske oblastnike, pišoč: »Vladarjev pa, kakor pravijo, ta ljudstva (Jugoslovani) nimajo razen županov-starcev, kakor tudi ostali Slovani.«³ In skoraj ob istem času (973) poroča arabski potovalec Ibrahim Ibn Jakub o severnih Slovanih: »Nimajo nobenega kralja in se ne pokoravajo kaki posamezni osebi, temveč njihovi oblastniki so

¹ Peisker: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen, str. 103 sl.

² Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev, I., str. 28.

³ Migne: Patrologiae cursus completus, Series graeca posterior t. CXIII, col. 251.

njihovi starejšine.«¹ O teh razmerah se je Ibrahim poučil na dvoru cesarja Otona I. v Merseburgu in njegovo poročilo se lepo strinja s tem, kar pripoveduje Konstantin Porfirogenet o Jugoslovanih. Zgodopisec Nestor večkrat omenja v svoji kroniki »starejšine« kot glavarje posameznih rodov ali načelnike mest. Tudi Peisker navaja v svojem delu: »Die ältern Beziehungen« par listin, ki dobro osvetljujejo razmerje med oblastniki in podložniki pri slovanskih rodovih, tako listina iz l. 1182. o polabskih Slovanih (Dalemincih); kjer se navajajo »starejšine« vasi, katere (Slovani) v svojem jeziku imenujejo »župane« (seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant).¹

Besedi župan in starejšina se torej rabita vzajemno. Dasiravno se imenuje »starejšina« navadno glavar kake rodbine ali zadruga, vendar utegne pomeniti tudi predstojnika župe ali plemena. Enako župan po besednem pomenu označuje predstojnika župe (večjega okrožja), a se rabi tudi za glavarje malih naselbin, ki štejejo komaj tri ali štiri zemljišča.

Srbski in bosenski dinasti so se do novega veka imenovali župani ali veliki župani, enako kakor tudi naši vaški predstojniki. Pri Hrvatih se župani vzpostavljajo z grofi (comites) in župe so obsegale vso ono ozemlje, kjer se je naselilo isto pleme (generatio, genus).² Isto je bilo tudi pri Slovencih v najstarejši dobi narodne samostojnosti. Pozneje nam označuje župan vsakega oblastnika ali sodnika, naj ima potem že višjo ali nižjo stopinjo pri javni upravi.

Ker je bila županija pri Slovanih izprva največja enota in župani edini oblastniki, si lahko razlagamo, zakaj so skoraj vsi drugi izrazi za označevanje vla-

¹ Peisker: Die ältern Beziehungen etc., str. 132.

² Klaić: Povijest Hrvata, I., str. 130.

darjev in oblastnikov izposojene, tuje besede, tako: knez, kralj, cesar. Domačim besedam lahko prištevamo le še vojvoda in vladiko. Prvi izraz označuje načelnika ali voditelja v boju, drugi pa v knjižnem jeziku pomenja le cerkvene oblastnike (škofe) in je med ljudstvom skoraj neznan.

2. Zadruga. — Staroslovenski veliki župani.

Pot do županov nas vodi preko zadrug, ki so bile osnovne organizacije vsega družabnega življenja pri Jugoslovanih. Že štajerski zgodovinar Krones je spoznal, da so župani v najtesnejši zvezi s staroslovenskim zadrugarstvom, ki je vplivalo tudi na snovanje vasi in naselbin.¹

Kaj je bila zadruga, ni treba na tem mestu obširneje razkladati. Obsegala je več rodbin pod eno streho, združenih po krvnem sorodstvu, ki so imele skupno gospodarstvo. Osnovana je bila torej na rodbinski in imovinski vzajemnosti. Načelnik zadruga je bil starešina, ki je vodil gospodarstvo, razdeljeval delo in skrbel za vse potrebe zadrugarjev. Ni dvoma, da so tudi Slovenci prinesli s seboj to socialno ustanovo v sedanjo svojo domovino in jo vsaj deloma ohranili skozi ves srednji vek do najnovejšega časa.

Katere priče imamo za to?

Ko je pred več kot tremi desetletji dr. Babnik pisal o »sledovih slovenskega prava« (Letopis Matice Slovenske 1883), ni mogel navesti mnogo dokazov. Poudarjal je le, da se v srednjeveških darilnih in kupnih pogodbah večkrat navaja oče z mnogimi sinovi

¹ Krones: Verfassung und Verwaltung der Mark und des Herzogtums Steier, str. 437: »Sicherlich haben wir bei den Sapanen der alten Steiermark an eine uralte Einrichtung zu denken, die mit dem altslawischen Geschlechter- oder Familienverbände zusammenhängt, der ja auch der Dorfbildung zugrunde lag.«

in hčerami, ki se vsi skupaj podarijo, kar napravi vtis, da imamo zadrugo pred seboj. Tako čitamo v neki solnograški listini iz leta 864. sledeče: »Concessimus in Karantana in loco vocato Kurca . . . servos quinque cum uxoribus et filiis . . . et manentes servos XV. cum coloniis et uxoribus et filiis.« Večkrat se v listinah imenuje kak Slovenec s sinovi in zavoljo velikega števila teh bi mogli slutiti, da je to zadruga ter da listina starešina imenuje očeta, tako n. pr.: V dolini Aniže so pod oblastjo Liutolfa ti nevoljniki: Gatta s svojimi šesterimi sinovi, Geza s svojimi petimi in Diotrat z dvema (In Ensitala sub potestate Liutulfi haec mancipia sunt: Gatta cum suis filiis VI, Geza cum filiis V, Diotrat cum filiis II). Te zglede še lahko pomnožimo z nekim drugim značilnejšim: Leta 888. je podaril kralj Arnulf z listino, spisano v Krnskem gradu, ženi Mildrudi, soprogi svojega točaja Heimona, mnogo podložnikov (mancipia). Med drugimi so bili tudi darovani v Zdolah pri Porečah ob Vrbskem jezeru »Trebibrat s svojo ženo, svojimi sinovi, njih ženami pa z vsemi zemljišči in posestvi vred« (Trebivater cum uxore sua nec non filiis suis uxoribusque filiorum suorum atque cum territoriis omnibusque possessionibus eorum).¹ Dasi ravno je listina glede datuma nepristna, vendar nič ne izgubi na svoji vrednosti za spoznavanje tedanjih socialnih razmer. Iz nje pa moremo nujno sklepati, da imamo tu opraviti s slovensko zadrugo, katere glavar je bil Trebibrat in ki je imela svoja zemljišča in še drugo imetje. Babnik se je skliceval tudi na posebno slovensko poljsko mero (hoba slavinisca), katero so si Slovenci osnovali z ozirom na potrebe

¹ Kos: Gradivo, II., str. 292.

zadruge in na posebno dačo, ki so jo plačevali (*solita decima secundum consuetudinem Sclavorum*). Toda poslednja nima z zadružnim življenjem nič opraviti in je bila le neka olajšava za novoizpreobrnjene Slovane, ki je že v 12. stoletju prenehala.

Odkar so začeli izhajati avstrijski urbariji in so se priredili za posamezne dežele natančni diplomatariji, se je število prič za družno življenje med Slovenci zelo pomnožilo. V urbarijskih zapisnikih se imenujejo zadrugarji socii (tovariši), complices (sodruzi), communes, convivae, nemško: *geselle, mittail, gemeiner*. Izmed mnogih le nekaj zgledov. Na škofjeloškem gospostvu brižinskih škofov se omenjajo l. 1291, še precej pogosto slučaji skupnega zadružnega gospodarstva. Tako čitamo: Lampert in njegov tovariš imata eno zemljišče (*Lampertus et socius suus 1 hubam*); Wildung in Mihel imata eno kmetijo; Martin in Jakob eno kmetijo; Svobodin in Hartwig eno zemljišče.¹ Tu pa ni morda misliti, da so bili omenjeni posestniki le polzemljakarji, ker se taki v urbariju posebej naštevajo, ampak izraža se skupno gospodarstvo. V Svibnem: *Jäkl daselbst und sein Bruder und Mattheus und ihr Mittheil* (štiri rodbine na enem posestvu); v županiji Kamnik: *Smole von Tuchhein und sein Mittail*; v župniji Laško: *Rudbertus cum socio . . . item Crise cum socio habet unam hobam*; v Poljčanah (1249): *Radwanus cum complicibus suis*.

Isto so nam potrdile preiskave krajev in njihov imen, katerih je veliko število narejenih iz osebnih imen. Znano je, da so se po prvem poglavarju imenovali tudi vsi člani zadruge; po Markoviču so se vsi njegovi zadrugarji imenovali Markoviči, po Rado-

¹ Zahn: *Codex diplom.*, III., 212 sl.

vanu Radovljani, po Pribini Pribinci itd. Take vrste krajevna imena nahajamo zlasti na vzhodnem Štajerskem med ogrskimi Slovenci, n. pr. Matjaševci, Radovci, Neradovci, Štefanovci, Šulinci, Šalovci, Stanovci, Sebeborci itd. Štrekelj je tudi o mnogih drugih krajevnih imenih po slovenskem Štajerju dokazal, da jih je treba izvajati iz osebnih imen njihovih ustanoviteljev in prvih poglavarjev.¹ Ime Boletina (vas v šmarskem sodnem okraju) in Bolečka ves pri Sveti Mariji na Ptujski gori je izvajati od osebnega imena Bole -eta. Za Braslovče (Fraslau) moramo izhajati od slovenskega imena Braslav, kakor se je zval neki panonski vojvoda za časa cesarja Arnulfa. Čagona ni drugega kakor Čagojina od Čagoj, kakor Radgona iz Radigojina ali Radigojevina. Od osebnega imena Radigoj imamo na Štajerskem in Koroškem še več drugih izpeljank v krajevnih imenih. Tako se zove sedanja vas Radersdorf (v sod. okraju Fürstenfeld) l. 1197. Radigoysdorf. Istotako se imenuje Rollsdorf v občini Lohngraben (sod. okraj Weitz) l. 1326. Radegeustorf. Tudi za Radnjo ves (Radensdorf) v občini Podklošter na Koroškem in sosednjo Rekarjo ves nahajamo še v 13. stoletju ime Radigoysdorf.² Za Okoslavce moramo iskati vir besedi v osebnem imenu Volkoslav. Vitomarci pri Sv. Andražu v Slovenskih goricah so se prvotno imenovali Vitomerci, to je kraj, kjer živi s svojimi ljudmi mož Vitomer. Celo znano ime Žiče (Zajcklošter) po štreklju ni nič drugega kakor Žit'ča vas ali Žitkova vas, torej posestvo moža, zvanega Žitek ali Žitko, ki je še dandanašnji na Štajerskem navadno družinsko ime (priimek).

¹ Časopis za zgodovino in narodopisje 1906, str. 41.

² Časopis za zgodovino in narodopisje 1913, str. 19.

Stögersdorf je bil še leta 1140. Stojgojsdorf, to je Stojgojeva vas, in Stangersdorf pri Lipnici ob istem času še Stanigoisdorf ali Stanigojeva vas. Tudi naša kranjska Radovljica najbrže pomeni naselbino Radovanovo, kakor se Ligojna pri Vrhniki izvaja iz Ljubigojna in znači Ljubigojevo kolonijo.¹

Urbarijski zapisniki nam pričajo, da so se v zgodnjem srednjem veku posamezne naselbine in kraji pogosto kratko označevali z imenom dotičnega župana ali starejšine, iz katerega se je pozneje razvilo krajevno ime. V nekem škofjeloškem urbariju iz leta 1291. čitamo: »Pri Marinu«, »pri Svobodinu in Semigoju«, »pri Cvetogoj« itd. Isti način imenovanja zasledujemo v štajerskih urbarijih, n. pr. pri Veligoju na Pchorju, pri županu Andreju, pri Hermanu, pri Lambertu itd.

Nam vsa ta krajevna imena dokazujejo veliko patriarhalno oblast, ki jo je imel starejšina ali župan v svoji zadrugi, oziroma naselbini, pa nam tudi iznova izpričuje zgodovinsko dejstvo, da so se pri Slovencih enako, kakor pri drugih Jugoslovanih, vse socialne in politične tvorbe razvile iz razširjene rodbine, to je zadruge.

Dopsch, ki priznava, da so bile zadruge razširjene med Slovenci skozi ves srednji vek, pa taji, da bi bila ta ustanova lastna le Slovanom, češ da jo nahajamo tudi pri drugih narodih, pri Indih, Grkih, Rindjanih, Germanih in Romanih. Posebej o zadrugah v alpskem ozemlju trdi Dopsch, da niso ostanki slovanske socialne uredbe, ampak da so nastale v gorskih krajih zaradi ložjega gospodarstva, kakor »Gemeinhausereien« pri Tirolcih, v Gornji Avstriji in v

¹ Carniola 1909, str. 45 nasl.

Švici.¹ So li zadruge mednarodni gospodarski pojav ali ne, v to vprašanje se na tem mestu ne bomo spuščali, pač pa moramo poudarjati, da so zadruge po vzhodnih alpskih pokrajinah pripisovati slovenskemu gospodarskemu vplivu in jih ni ustvarila šele gospodarska potreba. To sledi že iz tega, ker zadruge niso bile omejene na gorate kraje, kakor meni Dopsch, ampak jih še bolj pogosto nahajamo v ogrski nižini in v Beli krajini. Morda so gospodarske koristi vplivale, da so se zadruge ohranile do 19. stoletja v Pustrski dolini, ko je pokrajina že več kot pol tisočletja prej bila popolnoma nemška, a njihov slovenski izvor sta dovolj ugotovila Bidermann in Mitterutzner. Drugod gospodarski vplivi niso bili mero-dajni niti za njihov postanek. Splošno opažamo, da so se zadruge med Slovenci najdalj ohranile ob vzhodni in južni periferiji, kjer je bil nemški gospodarski vpliv najslabši in kjer je ohranilo življenje svoj prvotni značaj. — Še v začetku 19. stoletja je našel Čaplovič med ogrskimi Slovenci v eni hiši po dva ali tri brate s svojimi rodbinami. Najstarejši brat je vodil gospodarstvo in kot starešina imel pravico, da je prenočeval v izbi, najodličnejše n prostoru v hiši, medtem ko so si zadrugarji morali poiskati ležišča v kuhinji ali v hlevu.² Slično je bilo pri beneških Slovencih. Sredi minulega stoletja, ko je bila Benečija še avstrijska, so vladale med njimi še zelo patriarhalne razmere. Kakor v Vojaški krajini, so živele v eni hiši po tri ali štiri rodbine. Tisti izmed sinov, kateremu je umirajoči oče dal blagoslov, je vodil

¹ Dopsch: Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenlawen, str. 147 sl.

² Čaplovicz: Die Kroaten und Wenden in Ungarn, Pressburg 1829

gospodarstvo, skrbel za red, prodajal in kupoval za vso zadrugo, sprejemal denar in poravnaval troške; drugi so morali delati in izvršiti, kar je gospodar ukazal. Upreti so se mu smeli le tedaj, kadar je kaj odredil, kar je bilo v škodo skupnemu gospodarstvu.¹ Posamezni sledovi zadružnega življenja so se ohranili še tudi v Beli Krajini in v Ziljski dolini na Koroškem.

Med Belokranjci je še dobro znan »osebujek«, to je osebna lastnina rodbinskih članov v nasprotju s skupnim imetjem. Vsak družinski član ima navadno svojo shrambico, moški kofan, ženska skrinjo, kamor spravljajo svoje stvari: darila, spominke in drugo lastnino. — Drugod so se zopet ohranile do naj-novejšega časa »soseske« ali »sosečke« kot lastnice skupnega nepremičnega premoženja: pašnikov, njiv, gozdov; ladij za prevažanje blaga in ljudi itd. Uprava je bila v rokah kmečkih zadrug ali korporacij.

* * *

Ako je zadružno življenje med Slovenci dovolj izpričano, pa imamo o višjih socialnih tvorbah pri njih le malo poročil. Več zadrug je tvorilo ž u p o , kateri je načeloval ž u p a n . Višja enota je bila plemenska zveza, ki je obsegala vse ozemlje, naseljeno od istega rodu ali plemena (genus, generatio). Navadno je bila to kaka zemljepisna celota: večja dolina ob reki, svet med dvema vodama itd. Kakor pri Hrvatih, si moramo tudi pri Slovencih tja do 8. stoletja misliti plemensko zvezo kot navadno. Tem večjim okrajem so načelovali župani, ki so se kot voditelji v boju nazivali tudi vojvode. Take vrste župani so bili: Valuk, Borut, Gorazd, Hotimir, Volkun, Vojnomir,

¹ Letopis Matice Slovenske 1883, str. 89.

Pribislav, Semika, Stojmir, Etgar. Med plemenske županije smemo prištevati »hrvatsko županijo« (pagus Chrovati), ki je obsegala povodje Gline z rodovitno ravnino med Vrbskim jezerom in Velikovcem, in je v 8. stoletju postala središče zvezne slovenske države. Na vzhodnem štajerskem, kjer se proti koncu 9. stoletja omenja Dudlebska grofija, smemo prej z veliko verjetnostjo iskati slovensko županijo s središčem v Radigojevini (Radgoni). Nemško ime Rati-goysburg (Radkersburg) nam tudi priča, da je imela župa v tem gradu svoje utrjeno zavetje ali branik ob sovražnih napadih, kakršna sta bila na Koroškem Blatograd in Krnski grad. Ob spodnji Muri je bilo naseljeno pleme Gjure, ki je imelo svoje središče v gradu Spodnja Lendova, ki je bil z vodami in močvirji zelo utrjen. V 13. stoletju se omenja tu neki grof Hahold, ki je brez dvoma stopil na mesto prvotnih županov. Od njega izvira znana grofovsko rodbina Banfy, ki je imela več stoletij v posesti gospostvo Lendova.¹ Slednjič moramo šteti v isto vrsto tudi »velike županije« na Beneškem: landarsko, šentlenartsko in belgrajsko. Že koroški zgodovinar Ankershofen je slutil, da so na mesto slovenskih velikih županij v dobi frankovske oblasti stopile grofije (comitatus), katere so upravljali grofi (comites).² Isto nam potrjujejo hrvatski zgodovinski viri, kjer se župani od 11. stoletja naprej imenujejo »comites« in županije »comitatus«. — O delovanju in oblasti naših »velikih« in malih županov v tej dobi nimamo podrob-

¹ Krčelič: Hist. cath. eccl. Zagradiensis, pag. 86.

² Ankershofen: Handbuch der Geschichte des Herzogthumes Kärnten, II., str. 359: Bei dieser Einteilung des Landes in Komitate mag die unter den slavischen Fürsten bestandene Theilung in Zupanien wenigstens zu Grunde gelegt worden sein.

nejših poročil. Pač pa smemo po analogiji sklepati, da je bila slična, kakor pri Hrvatih in drugih slovanskih plemenih. — V prvi vrsti je bil župan sodnik med zadrugami in njih posameznimi člani. Zato je prvo vprašanje umeščujočega kmeta pri Krnskem gradu o novem vojvodu: »Če je pravičen sodnik, skrben za blagor dežele in svobodnega rodu?« In novega vojvoda prvo opravilo je, da gre popoldne na gospodarsko polje, kjer je postavljen njegov »sodni stol«, in deli zajme.¹ — Razen tega je bil župan v paganskih časih tudi svečenik svoje župe, kakor starejšina (domačin) svoje zadruge, ker stari Slovani niso imeli posebnih duhovnikov; za časa vojne pa je načeloval župni in plemenski vojski. Od tod imena: »vojvoda, herzog, dux«.

Preko plemenskih zavez in velikih županij se socialna tvorilna sila Slovencev ni povzpela. Le rodbina in zadruha sta bili strogo organizovani. Starejšina je imel kot gospodar in lastnik združnega premoženja pravo vladarstvo nad drugimi člani. Bil je sodnik med zadruharji, skrbel za njih varstvo in bil v paganskih časih tudi duhovnik rodbine. Vsaka zadruha, vsako pleme je častilo duše svojih umrlih glavarjev kot božanstva. Vsaka hiša je imela svojega hišnega duha, na katerega spominjajo besede: Ded, šetek ali šotek itd.² Zunanji vplivi so v časih za kratek čas ustvarili neke vrste zvezno državo, kakršna je bila v prvi polovici 7. stoletja Samova država in v 8. stoletju koroška državica pod Borutom, Gorazdom

¹ Na sličnih stolih so tudi bosenski župani in vojvodi razsojali pravde. Priči za to sta nam še ohranjeni, namreč »herceg Stjepana stolica« iz 15. stoletja in »stolica kralja Sandala« iz iste dobe v sarajevskem muzeju. Prim. Argo VIII., str. 11 sl.

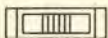
² Krek: Einleitung, str. 410.

in njegovimi nasledniki. Toda ti poizkusi niso bili trajni in niso privedli do stalnih državnih tvorb.¹

Na tem mestu moramo omeniti, da je tudi maloštevilno slovensko plemstvo, ki se omenja v 9. in 10. stoletju, imelo svoj izvor v županih. Ako je županska oblast v rodbini postala dedna, kakor je vojvodska čast prešla od Boruta na Gorazda in Hotimira, so se nositelji te časti naravno čutili vzvišene nad preproste ljudi, tembolj, ker so jih vzporejali s frankovskimi grofi (comites). Bogata posestva, ki so jih dobili na priporočila vplivnih oseb od kralja ali cesarja,

¹ Iz tega razloga je nedavno dr. Pivko v »Časopisu za zgodovino in narodopisje« (1914. str. 155 sl.) pobijal Fredegarjevo poročilo o Samovi češko-slovenski državi, češ »da so frankovski in bizantinski zgodovinarji popolnoma edini v poročilih o neizmerni slabi organizaciji slovanskih plemen in združenj, ki ni pripuščala nobene trajne, preko lokalnih razmer segajoče politične zveze. Taki narodi so vselej šele po večstoletnem razvoju prihajali do nekakih nazorov o državi ali vladi. Iz psiholoških ozirov je torej zanikati vprašanje, ali so Slovenci in Čehi imeli že v 7. stoletju krepko državo.« Toda »s psihološkimi razlogi« se izpričana zgodovinska dejstva ne dajo ovreči. Nihče ne trdi, da je bila Samova država trajna in krepka, a nastala je pod pritiskom vnanjih razmer. Kdor bi hotel Fredegarjevo poročilo v tej točki dokazati kot nezanesljivo, bi že moral nastopiti s konkretnejšimi dokazili, kakor jih čitamo na tistih dveh straneh (»Fredegar ni zanesljiv kronist«, »o karantanskih in čeških zadevah ne vè vobče ničesar«, »v ostalih frankovskih kronikah ne nahajamo nikjer poročil o večjih tvorbah pri Slovanih« itd.). Primerjaj temeljita Kosova izvajanja k Fredegarjevemu poročilu v »Gradivu« (I. str. 195 sl.). Ako naj tudi zavržemo solnograškega brezimnega zgodopisca (Anonymus de conversione Bagoariorum et Carantanorum), ki nam je bil doslej glavni vir za staroslovensko zgodovino, ker je po mnenju dr. Pivkota »netočen in zasleduje s falzifikati svoj posebni smoter«, potem si bomo s takim »kritičizmom« sami izpodkopali tla, na katerih stojimo.

so še dvignila njih ugled. V to vrsto plemstva spada grof Vitogoj, ki je imel l. 859. svoja zemljišča v admontski dolini, plemenitaš Svetopolk, ki je živel proti koncu devetega stoletja poleg koroške Krke, Pribrislav, ki je imel svojo lastnino blizu Medvod na Kranjskem in še mnogi drugi. Tudi če bi zasledovali rodovnike marsikaterih naših odličnih plemiških rodbin nazaj v zgodnji srednji vek, bi morda včasih naleteli na preproste slovenske župane ali svobodnjake kot pradede, katerih potomci pa so si pozneje nadali nemško ime in pozabili na svoje pokoljenje.

3. Pod nemškimi vladarji. — Županske sodbe. »Dekani.«

Ko so frankovski vladarji postali gospodarji slovenske zemlje, so našim prednikom pustili njih lastnino. Karol Veliki ni v krvavih bojih premagal karantanskih Slovencev, pač pa so se ti prostovoljno podali pod njegovo vrhovno oblast; še celo pomagali so mu v njegovih bojih z Obri. Zato jim je pustil njihove domače vojvode in njih prejšnjo ustavo. Svobodni Slovenci so še dalje uživali svojo prostost in se veselili svojih pravic (*salvis tamen proprietatibus liberorum Sclavorum*), le tisti so izgubili svojo prostost in svoje imetje, ki so se udeležili kakega upora zoper vladarja in državo. Ker se je veliko Slovencev na strani panonskega vojvoda Ljudevita vojskovalo zoper čete cesarja Ludovika, so bili kaznovani tako, da so namesto domačih vojvodov dobili tujce za gospodarje. To je menda zlasti zadelo Kranjce ob Savi in nekatere Karantance, ki so potegnili z Ljudevitom. Takrat in pri sličnih priložnostih je marsikak Slovenec izgubil svojo svobodo in svoje premoženje. Tako je neki Karantanec ali Slovenec, ki je bil lastnik tretjine ptujskega mesta, pa je bil zaradi veleizdaje obsojen, izgubil vse svoje imetje.¹ — Le v Panoniji se je pod vrhovno oblastjo nemških cesarjev ohranila samostojna državnica pod Pribinom, Koceljem in Braslavom, ki je pa že koncem 9. stoletja podlegla madjarskim navalom.

¹ Kos: Gradivo, II., str. XIV.

Vendar je zelo verjetno, da je ob Ljudevitovi vstaji le prenehala samostojna kmečka zvezna država pod slovenskimi vojvodi, male plemenske državice pod župani pa so še nekaj časa obstojale naprej, dokler ni pod Arnulfom nastopila strožja centralizacija. Pa tudi ideja slovenske zvezne države je v ljudstvu še živela naprej. Zato so se tudi nemški vojvodi podvrgli znamenitemu obredu ustoličenja na Knežjem kamnu in se predstavili ljudstvu kot preprosti kmečki župani in zakoniti nasledniki nekdanjih domačih vojvod. Ako se Arnulf in njegovi nasledniki imenujejo s poudarkom »vojvoda Karantancev«, potem se v tem naslovu izraža nekoliko tudi legitimnost oblasti, katero je v očeh ljudstva šele podelil obred umeščenja.

In kakor se je v vojvodskem umeščenju ohranil še ostanek starega slovenskega državnega prava, tako sta veljala v nastopnih dveh ali treh stoletjih tudi za druge javne zadeve še vedno »slovensko pravo« (slavonica institutio) in »slovenski običaj« (consuetudo Sclavorum).

Slovenci so se ločili od svojih bavarških sosedov, ki so se v vedno gostejših trumah naseljevali v deželi, že po velikosti svojih zemljišč. V listinah se mnogokrat omenjajo »slovenska zemljišča« (hoba sclavinisca, colonia sclavonica, mansus sclavonicus) po Gorenjem in Srednjem Štajerskem, po Gorenjem Koroškem ter celo po Dolenjem Avstrijskem in se s tem označevanjem ločijo od »kraljevih« ali »bavarških kmetij«. O velikosti teh »slovenskih kmetij« nimamo zanesljivih podatkov. Levec je preračunal, da je merila »kraljeva kmetija« (mansus regalis) okroglo 48 ha, »bavarska« primeroma tretjino prejšnje in »slovenska« četrtno, ki bi torej obsegala

12 ha.¹ Vendar se taka zaokrožena mera splošno ne da dokazati. Nekatere »slovenske kmetije« so bile večje, druge manjše, dasiravno je treba priznati, da so po obsegu zaostajale za »kraljevimi« in »bavarskimi«.

Enako, kakor z zemljišči, je bilo tudi z vsem javnim življenjem. Slovenci so se držali svojih običajev in svojega pravnega naziranja, in zaman bi iskal v stari Karantaniji skupnih deželnih zakonov za obe narodnosti. Veljalo je načelo, da naj se ohrani vsakemu prirojeno narodno pravo nedotaknjeno. Svobodni ljudje so se torej v Karantaniji sodili po tistem pravu (slovenskem, bavarskem ali langobardskem), h kateremu so pripadali po narodnosti, in živeli po običaju tistega ljudstva, od katerega so izhajali po svojem očetu. Zato so se tudi ohranila slovenska sodišča z župani kot sodniki, ker je bilo temeljno načelo tedanjega sodstva, da morajo sodnik in prisodniki pripadati k istemu pravu, kakor stranke, oziroma obtoženci, ker so le taki imeli dovolj pravnega znanja. Listine nam večkrat omenjajo slovenske priče (*testes Sclavigenae, slavenicae institutionis*), ker so le te v zadevah slovenskega prava imele pravico pričati.²

¹ Pettau Studien, 3, 148.

² Puntchart: Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten, str. 193.; Ankershofen: Handbuch der Geschichte des Herzogtums Kärnten, II., str. 490. sl. — En zgled naj zadostuje. Ko je okoli l. 1000. Wichburga, soproga grofa Othwina iz Pustrske doline, novoustanovljenemu ženskem samostanu ob Jezeru (Längsee) naklonila bogato dotacijo, je hotela zagotoviti svoji odredbi veljavnost po obojnem pravu, bavarskem in slovenskem. Zato je pritegnila k slovesnemu činu daritve, ki se je zgodil ob posvečenju nove samostanske cerkve v navzočnosti solnograškega nadškofa Hartwicka, priče svobodnega rodu iz obeh na-

Od nekdanje oblasti je torej slovenskim županom pod nemško vladu še to preostalo, da so bili sodniki, bodisi pooblaščen od nemške gosposke, bodisi prosto voljeni. Izvrševali so svojo sodno oblast s pomočjo prisednikov, zapriseženih mož, katerih je bilo pet, sedem ali dvanajst. Sodbe so se izvršile na javnem kraju, največkrat pod lipo ali pred cerkvijo, kjer je ljudstvo poslušalo razprave in se jih udeleževalo. Take »pravde«, ki so se vršile pod lipami, se omenjajo na Koroškem še v 13. stoletju; na Goriškem so bile v navadi do l. 1500., ko je dežela prišla pod oblast Habsburžanov. O njih poroča Morelli: »Goriškemu glavarju, katerega je pri tem podpiral kancelar, je bila poverjena vsa notranja vlada dežele. Ta dva sta tudi skupaj z nekaterimi osebami, katere sta slučajno srečala na cesti, sodila na kakem javnem trgu ali lopi, kjer sta zaslišavala stranke in je kancelar takoj razsodbo spisal. Oskrbniki in podložni župani v raznih pokrajinah pa so navadno zbrali najodličnejše moške svoje občine pod kakim drevesom na vaškem trgu in so na isti način ljudem določevali pravico po njih pravu. In te vaške sodbe so se imenovale »pravde«.¹ O sodbah pri beneških Slovencih, kjer sta za mjer-sinsko in landarsko dolino velika župana z dvanajstimi prisedniki tvorila sodni dvor, bomo pozneje slišali. Na Kranjskem so se ohranile županske sodbe v Beli Krajini in v Istri še do 17. stoletja. O njih piše Valvasor: V Slovenski Krajini (in der Windischen

rodnosti, ki sta bili naseljeni v okolici. V darilni listini so najprej natančno našteje bavorske priče (testes tracti per aures), potem pa sledi 15 slovenskih prič (slauenicae institutionis testes). O posestvu v Pevarah (Projen) je še posebej rečeno, da se daruje »po splošnem (slovenskem) pravu«.

¹ Morelli: *Istoria della contea di Gorizia*, I., str. IX.

March) in v Istri se vrše deželske sodbe že od nekdanj na sledeči način: Ako ima kdo od koga kaj zahtevati ali ga hoče tožiti, župan ali njegov namestnik, ki ima sodno palico v rokah, svojim prisednikom pokaže dve poti v korist tožitelju ali pa obtožencu in vsakdo glasuje, kakor je spoznal za pravo. Tisti, ki drži sodno palico, zareže glas vsakega na »rovaš«, kajti to je zapisnik, ki se priloži tožbi. Tista stranka, ki ima na tem lesenem zapisniku največ glasov, dobi pravico in doseže zmago, ne da bi bil mogoč priziv.¹ Valvasorju se ta način sodbe ne zdi pravičen, ker pri njej preveč odločuje župan, ki lahko pregovori prisednike na tisto stran, kakor se njemu zdi. Tudi ne ve, da je v teh županskih sodbah ohranjene kos ljudske avtonomije, ker zaničevalno govori »o kmečki razsodbi, ki je zarezana na rovašu« in meni, da je bilo treba sodišča le zato zastaviti s kmeti, ker je tam primanjalo plemičev.

Kako so bile županske sodbe med ljudstvom udomačene, nam priča dejstvo, da so si tudi slovenski romarji ob svojem prihodu v mesto Kolin ob Renu poleg dveh rediteljev izvolili sodnika, ki je bil hkrati tolmač, in 12 mož, da bi razsojevali prepire in kaznovali prestopke (»auf dass alle in der ganzen Communität nicht allein von allen ungebührlichen und übel anstehenden Sitten abgehalten, sondern auch nach Gestalt der Sachen die Quärelen oder klagende Parteyen mit Schärfe vorgenommen werden«).² Volítev sodnika in dvanajsterih prisednikov, oziroma njih ume-

¹ Valvasor, IX., str. 95.

² Tako »Alt Wenthen oder Hungarn Ordnungsbüchlein« (Luschin: Windische Wallfahrer am Niederrhein v Archiv für Heimatkunde, II., str. 93).

ščenje se je vršilo s primerno slovesnostjo, pri kateri tudi ni manjkalo narodnega plesa. Gotovo so slovenski romarji v tujem mestu priredili slovesnost, s kakršno so navadno v domovini umeščevali župane.

Da spoznamo pravi značaj teh županskih sodeb, je potrebno ločiti vsebino od vnanje oblike. Brez dvoma je prastara slovenska navada, da je starešina ali domačin zbiral zadruharje pod domačo lipo na posvet, pri tej priliki razsojeval njih prepire in kaznoval prestopke. Te patriarhalne sodbe pa so dobile za časa Karola Velikega določeno vnanjo obliko in organizacijo. Po frankovski postavi je moral vsak grof trikrat na leto sklicati vse svobodne može svojega okraja k javni pravdi (echtes Ding), kadar je bilo treba, pa so bile še izven teh obrokov ukazane sodne obravnave, katerih so se morali razen strank udeleževati le zapriseženi prisledniki (schöffen). Grofa je pri teh manj slovesnih sodbah nameščal sodnik, ki se v 9. in 10. stoletju imenuje sculdassius (schultheiss), pozneje šefo (schöpfung) ali »mojster« (schöffenmeister).¹ V slovenskih krajih so bili ti sodniki župani s svojo dvanajstijo. — Za sodbe obojne vrste je bil po frankovskih postavah določen javni kraj (Malstatt): prostor pred gradom, cerkev ali cerkvena lopa, vaški trg itd. Narodni moment pa se nam kaže zopet v tem, da so se pri Slovencih te sodbe vršile pod lipo, ki jim je bila sveto drevo, in brez katere v srednjem veku skoraj ni bilo nobene cerkve, nobenega gradu, nobenega vaškega trga. Tako je lipa pri nas postala središče vsega javnega življenja.

¹ Zeitschrift des hist. Ver. für Steiermark 1912. Prim. Luschin: Geschichte des ältern Gerichtswesens, str. 42 sl.

Čudno bi se morda zdelo, da se v listinah zgodnjega srednjega veka (od 8. do 12. veka) župani primeroma redko omenjajo s tem imenom. S frankovsko vlado se je pri nas udomačila tudi njihova uprava ali vsaj domače uredbe nastopajo pod tujim imenom. Omenili smo že, da so na mesto plemenskih zvez pod Franki stopile grofije (Gau, comitatus) in neko manjšo upravno celoto spoznamo v takozvani dekaniji, ki se omenjajo kot pododdelki grofije. Prvotno so bile dekanije naselbine, ki so obsegale deset »kraljevih kmetij« (regales mansus), pozneje pa so označevale manjše sodne okraje. Njihova zveza s slovanskimi župani se jasno pokaže ob priliki, ko se prvič pri nas omenjajo. L. 777. podari bavarski vojvoda Tassilo samostanu Kremsmünstru »dekanijo Slovanov s tistimi davčnimi dohodki vred, katere je poprej on (vojvoda) dobival. Odstopi mu vse te Slovine, katerim zapovedujeta uradnika Taljub in Sparuna in ki žive med mejami, katere je ondotni župan Physso s prisego potrdil ter so jih tudi vsled njegovega (Thassilovega) povelja obhodili opat Father, arhipresbiter, sodnik Chuni-precht, grof Hleodro in Kernprecht« (Tradimus autem et decaniam Sclauorum cum opere fiscali seu tributo iusto, quod nobis antes persolvi con sueverant, hos omnes predictos Sclavos, quos sub illos actores sunt, qui vocantur Taliup et Sparuna, quos infra terminum manet, quae coniuravit ille jopan, qui vocatur Physso).¹ — Tu spoznamo slovensko župo, ki se je ob koncu 8. stoletja ohranila v Dietachu in Sierningu na Gorenjem Avstrijskem. Da ni misliti le na malo naselbino desetih kmetov, ampak na obsežnejši okraj, spoznamo iz tega, ker sta bila v njej nastavljena dva

¹ Kos: Gradiivo, I., str. 289.

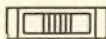

uradnika, ki sta menda pobirala davščine za vojvoda. Dekaniji pa je načeloval župan Physso. Zato smemo po pravici sklepati, da tu ne gre za novo bavarsko upravno uredbo, ampak za staro socialno zvezo prebivalstva, kakršna je bila slovenska župa.¹ Pozneje se dekanije še večkrat omenjajo v Karantaniji kot manjši okraji, v katere so bile razdeljene grofije. Tako podeli l. 965. cesar Oton I. svojemu vazalu Negomiru svoje posestvo z vsemi priteklinami v Zvirčah na Koroškem v grofiji grofa Hartwika ... in v dekaniji dekana Wolframa (in comitatu Hartuigi comitis ... ac in decania Vuolframini decani.² L. 977. se rabi v istem pomenu izraz »tegneia«, n. pr. »in regimine Hartwici waldpotonis et tegneia Perchtoldi«. Dekani se omenjajo kot sodniki tudi na škofjeloškem gospostvu brižinskih škofov (iudex sive decanus) in zlasti pogosto v Furlaniji kot krajevni predstojniki. Pri beneških Slovencih se je ohranilo ime »dekani« tja do 18. stoletja za župane, ki so bili na čelu posameznim soseskam, veliki župani (decani grandi, sindici) pa so bili na čelu večjim okrajem.³

¹ Levec: »Pettauer Studien« (Mittheil. der anthropolog. Gesellschaft, 1898., str. 106).

² Kos: Gradivo, II., str. 322.

³ Podrecca: Slavia italiana, str. 40.

4. Svobodnjaki. Okrožni in vaški župani. Županice.

»Slovensko pravo« in »slovenski običaji«, ki se omenjajo še v 10. in 11. stoletju v Karantaniji, so v tej meri ginili, ko je ljudstvo postalo vedno bolj odvisno od tujih oblastnikov in zemljiških posestnikov. Le svobodni ljudje so bili deležni političnih pravic, so smeli pred sodiščem nastopati kot tožitelji ali priče in nositi orožje. — Ko je briksenska škofija v začetku 11. stoletja dobila v posest blejsko okolico, se omenjajo tam mnogi svobodni posestniki, katere nahajamo tudi še pol stoletja pozneje, tako Nepokor, Prisnoslav, Vencegoj, Budigoj, Ivan, Preslav, Godeslav, Domoslav itd., a kmalu se te priče slovenskega življenja popolnoma poizgube. In prav isti pojav nahajamo tudi po drugih krajih. Kmalu so preostale od svobodnega ljudstva, ki je po večini izgubilo svojo neodvisnost, le še poedinci, skupine ali občine, takozvani **s v o b o d n j a k i** ali **p l e m i č a r j i** (Freisassen, Edlinge).

»Plemičarji« so se imenovale kmečke občine, ki jih nahajamo pogosto na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem po raznih krajih. Že to nam priča, da gre tu za organizacije, ki so se razvile iz starih karantanskih socialnih razmer. — Na Koroškem so bivali plemičarji okoli Pokrč in Blažje vasi, kjer je bila naseljena tudi rodbina Edlinger, ki je imela pravico umeščavati koroškega vojvoda, v Junski dolini, pri Beljaku, pod gradom Landskron in okoli Blato-grada. Še sedaj ohranjuje na Koroškem devet krajev

z imenom »Edling« spomin na te starodavne naselbine svobodnih kmetov. Na Štajerskem je bila najznamenitejša občina plemičarjev v Teharjih (Edeltum Tüchern). Pravljiča poroča, da je celjski grof Friderik II. Teharjane poplemenitil, vendar ni dvoma, da izvirajo njihove pravice iz starejših časov in so bile pozneje le večkrat potrjene.¹ Na Kranjskem so bili plemičarji naseljeni okoli Zagorja, dalje v Križih pri Trziču, v Žiganji vasi, na Hudem in v Brezjah (župnija Kovor), pri Radovljici (Zgornji Lipovec) in na Dolgi nivi pod Višnjo Goro. Zemljišča plemičarjev so bila manj obremenjena z davščinami in tlako kakor drugih podložnih kmetov. O zagorskih svobodnjakih je okoli l. 1608. izjavil lastnik gallenberške graščine Jurij Andrej Kacijanar, da njih deset komaj daje toliko, kakor en sam gallenberški podložnik. Vendar se cenijo njihova zemljišča na 400—600 cekinov, ker imajo »lepe svoboščine«.² Ako potem čitamo, da so bile njihove kmetije skoraj za polovico manjše od drugih zemljišč, nas to spominja na stare »slovenske kmetije« 10. in 11. stoletja, ki so po obsežnosti zastajale za bavarškimi. Zato je že Puntschart po pravici poudarjal, da imamo v teh »plemičarjih« ohranjene zadnje ostanke nekdanjih svobodnih slovenskih kmetov.

Občine plemičarjev so imele svojo organizacijo s sodnikom ali županom na čelu. — L. 1383. se omenjata pri plemičarjih v Blatogradu dva »mojstra« (Edlingmeister). Teharjani so si prosto izvolili svojega »žepa« (Schöpfung) ali sodnika (župana), ki je upravljal s štirimi starešinami (seniores) vso plemičarsko ob-

¹ Orožen: Das Bistum und die Diöcese Lavant, II., str. 328.

² Mittheilungen des hist. Vereines für Krain, 1864, str. 15 sl.

čino.¹ Imel je sodstvo v vseh zadevah razen takih zločinov, ki se kaznujejo s smrtjo, smel je sklepati v imenu občine pogodbe in jih pečatiti s pečatnikom plemičarjev. Tudi pri Zagorcih se omenja sodnik (Schöffe), ki je s svojimi prisedniki izvrševal sodstvo. Med prisedniki je bilo pet gallenberških županov pa nekaj meščanov iz Vač ali iz Svibnja.² Ime »plemičarji« (Edlinge) pa so ti svobodni kmetje dobili zato, ker so smeli nositi orožje. Po nemškem pravu so namreč le svobodni ljudje smeli nositi orožje in si zahtevati pravico z mečem ali pred sodiščem. Pozneje se je iz te pravice napravilo socialno nasprotje med plemstvom in kmeti, tako da je vsak, ki je hodil oborožen, že veljal za »plemiča«.³ — Iz vsega, kar moremo posneti iz zgodovinskih virov o plemičarjih, si tudi lahko raztolmačimo, zakaj je prav tak svoboden kmet imel znamenito pravico, da je umestil koroškega vojvoda. Ta pravica je bila združena s posestnikom nekega zemljišča v Pokerčah, ki se je vsled tega navadno imenoval »knežji kmet« (Herzogbauer), izza 18. stoletja pa se omenja s priimkom »Edling«.

Izven omenjenih občin plemičarjev, v katerih se nam kažejo zadnji ostanki nekdanje slovenske kmečke avtonomije, se nam v urbarijih srednjega veka kažejo ž u p a n i k o t s o d n i k i i n u p r a v n i o r g a n i večjega okrožja, deloma pa kot v a š k i p r e d s t o j n i k i.

Umevno je, da so tuji veleposestniki, ki so dobili zemljišča v slovenskih pokrajinah in z njimi vred tudi veliko število podložnih kmetov, vpoštevali domače upravne uredbe, ki so imele pri ljudstvu ugled

¹ Orožen o. c., str. 328.

² Mittheil. l. c.

³ Puntchart o. c., str. 197 sl.

in priznanje. Zato nahajamo večkrat tudi pod nemškim gospodvom župane z oblastjo okrajnih gospodarskih nadzornikov in sodnikov. Tak zgled se nam pojavi na škofjeloškem gospodstvu brižinskih škofov. — Ko so je l. 973. dobili škofje v oblast in pozneje počasi zaokrožili, so le Slovenci po njem prebivali. Toda zemlja je bila tu in tam pičlo obljudena. Zaradi tega so škofje že l. 1030. začeli naseljevati Nemce. Na lepo, rodovitno ravan med Kranjem in Loko so privredli svoje bavarske rojake in zasnovali mnogo nemških vasi okrog slovenske Žabnice. Ob desnem bregu Sovre po hribih od Poljan do Loke, posebno okoli Hrastnice, so škofje naselili Korošce, ki so morali pa že prvotno biti Slovenci, ker nemških kmetov takrat še ni bilo na Koroškem toliko, da bi mogli iz njih kolone poslati na Kranjsko, in se med njimi najdejo po večini slovenska osebna imena. V samotne in gozdnote kraje okrog sedanje Sovrice pa je okoli l. 1283. škof Emihon naselil nemške Tirolce iz Pustrske (bistriške) doline. Vse gospodstvo je upravljal v škofovem imenu kak duhovnik ali ministerial kot vrhovni oskrbnik (Amtmann), toda nižja uprava je bila različna po narodnosti podložnih kmetov.

Zanimivo je zasledovati, kako se je pojavljala narodnostna razlika v gospodarstvu in v vsej upravi. Iz najstarejšega brižinskega urbarija, ki je bil napravljen l. 1160., posnamemo, da so Bavarci predvsem pridelovali oves, ječmen, ali bolje slad (braza), hmelj in se pečali s prašičerejo. Vsaka bavarska kmetija je dajala škofu pet modijev ovsa, en modij hmelja in po enega prašiča. Razen tega je še dobival od 16 zemljišč po pet modijev sladi. Posestniki v Retečah in Godeščah so odpravili svoje davščine s šestimi vrči piva in enim modijem ovsa. — Bavarska zemljišča

so bila gotovo nad 20 oralov velika, kar priča že visokost letnih davščin, pa tudi to, da so se približno v sto letih z delitvijo skoraj potrojile. — Korošci, med katerimi nahajamo lepa staroslovenska imena (Svetec, Volkun, Svobodin, Lubej, Stojan) in zadruge (Lampertus et socius suus, Sobodin et Hartwig unam hubam), so imeli najbolj razvito poljedelstvo. Pridelovali so oves, ječmen, pšenico, lan in gojili zlasti perutninarstvo. Koroško županstvo je šteló sicer v začetku le 14 kmetij, pa je zaseglo veliko sveta. Ker so smeli Korošci prosto prodajati in deliti svoja posestva, se je prebivalstvo hitro namnožilo. Leta 1291. je zabeleženih v koroškem županstvu že 76 kmetij. — Žal, da o gospodarstvu v slovenskih županstvih po Poljanski in Selški dolini ne dobimo podatkov, ker so plačevala namesto žita denar (vsaka kmetija po 32 penezov) in poleg tega še po enega prašiča in kokoš.¹

Isto razliko, ki se nam kaže v gospodarstvu, opazamo tudi v upravi. Priseljenim Bavarcem so postavili na čelo njihove »scherge« ali valpte, slovenskim okrožjem pa so načelovali župani. — Godeški župan Svobodin se nam l. 1291. predstavlja kot večji posestnik, ki ima poleg svojega zemljišča za svojo službo užitek od šestih njiv (županic), ki so ležale v raznih vaseh. Njegovi kmetje so se naučili od Bavarcev pridelovati slad in variti pivo. Koroški župan je imel za svoj okraj sodno oblast in le enkrat v letu je smel to županijo obiskati loški oskrbnik, da poravna na »pojezdi« ali večí važnejše pravdne zadeve. Stara poljanska županija je dobila malo nemško naselbino »Vinharje« (apud Inticherios), kamor so

¹ Zahn: Codex diplom. III., str. 12.

prišli trije kmetje iz tirolskega Innichena. — Ko je l. 1283. dvajset nemških kmetov ustanovilo novo naselbino v Sorici (Dörfle), so tudi ti dobili za gospodarskega uradnika bavarskega valpta (scherge, preco). Nižje sodstvo pa je pri njih izvrševal sodnik in župan iz Nemškega Ruta na Tolminskem. Vsaj tako veli ustno izročilo.¹

Ako vpoštevamo, da so bili Nemškorutarji enako Soričanom tirolski kmetje iz Indije (Innichen) in da je soriška nemška naselbina nastala le nekaj desetletij za tolminsko, se nam bode zdelo to sporočilo zelo verjetno. Potrjuje ga pa še posebno urbarsko izpričano dejstvo, da Soričani loški graščini niso plačevali nikakih »pojezdov« ali sodnih davkov. In kakšno sodno oblast je imel »Rutarius« v nemški Sorici? Tako, kakor župan Korošcev v svojem okraju. Po listini patriarha Bertranda iz l. 1346. je imel dolžnost, vsako leto o sv. Mihelu tolminskemu glavarju (gastaldioni) pripraviti obed, kadar jih pride obiskat. Pri tej priliki mora glavar razsojevati važnejše sporne zadeve, sicer pa ima to oblast rutarski sodnik (Qui quidem gastaldio facere debet illa vice rationem inter eos, aliis vero temporibus debeat iuxta consuetum morem, Rutharius rationem seu iustitiam facere inter massarios ipsos).²

Ako torej ustno sporočilo trdi, da so Soričani prinašali svoje sporne zadeve pred rutarskega župana, so to storili zato, ker je ta sodil po domačih, tirolskih pravnih običajih, katerim so bili privajeni.

Isti dualizem kakor na loškem gospostvu, nahajamo tudi na dolenjskih posestvih brižinskih škofov

¹ Rutar v Kresu 1886, str. 57.

² Morelli: Istoria IV. 18.

(officium Zagrad). V slovenskih vaseh se omenjajo župani, večkrat označeni z besedo stifterius ali scultetus, nemška naselbina »Bairischdorf«, sedaj Nemška vas, pri Trebnjem pa je imela svojega valpta (preco).¹

Tako nahajamo na loškem gospostvu dvojno vrsto županov, prvi so bili predstojniki malih naselbin ali vasi, drugi pa so načelovali večjim okrajem, ki so šteli 70—90 zemljišč. Za »župane« prve vrste le en zgled. »Officium Stirpniach« (Stirpnik) je n. pr. imelo l. 1291. petnajst malih naselbin, ki so štele tri do sedem zemljišč, a so se imenovalе po svojih starejšinah ali županih n. pr. Ravni (župnija Št. Lenart) »aput Luntzarium in dem Ravnich« s štirimi kmetijami. Vas Luša (župnija Št. Lenart) je v urbariju l. 1291. označena kot »in der Leubs«, a gospodarske skupine v tej vasi se imenujejo: »In der Leubs apud Zobodinum et Zemigoy sunt III. hube, item in der Leups apud Stantzonom sunt III. hube, in der Leups apud Marinum sunt due hube in der Leups apud Zwetogoy sunt due hube.«² Ta način imenovanja nam vsiljuje misel, da nam te gospodarske skupine predstavljajo zadrüge, ki se imenujejo po svojih starejšinah ali gospodarjih, pa se vendar beleži vselej tudi število zemljišč zaradi letnih davščin in robote, ki se je odmerjala od vsakega zemljišča posebej. — K županskim poslom je spadalo tudi napovedovati in sklicevati redne zборе kmetov, ki so se na škofjeloškem svetu imenovali »p o j e z d i«. Na teh »pojezdih« so se obravnavale stvari gospodarskega značaja, urejevalo razmerje med gosposko in podložniki ter kaznovali razni prestopki. O njih bomo pozneje več razpravljali.

¹ Zahn: Codex diplom. III., str. 230 sl.

² Zahn: Codex diplom. III., str. 219 sl.

Enake upravne uredbe, kakor na škofjeloškem gospostvu, nahajamo tudi drugod, zlasti na Štajerskem. Gospostvo *L a š k o* je bilo razdeljeno na štiri upravna okrožja, katerim so načelovali poedini »šefones«. Prvi okraj se je imenoval po šefonu Girdeju »šefonatus Giridei«, in je štel 94 zemljišč s 16 župani; drugi se je imenoval »de Trevol« (Trbovlje) in bil pod šefonom Leutoldom, štel je 88 zemljišč in 25 županov; tretji »pri vodi Savinji« (apud aquam, quae dicitur Schoma) pod šefonom Jurislavom je štel 102 zemljišči in 18 županov, četrti pod vlado šefona »Zaschire« je imel 107 zemljišč in 18 županov. Vsi imenovani »šefones« so bili župani svojih malih naselbin ali gospodarskih skupin in hkrati načelniki obsežnega upravnega okraja. Kakšni pa so bili njihovi posli? Dopsch jih je v svojem že večkrat imenovanem delu (*Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung*) proglasil za gospodarske uradnike in se skliceval na sorodnost njihovega naslova z nemškim »schafferm«. Njemu nasproti je dr. Ludmil Hauptmann ugotovil iz listin in urbarijev, da »šefo« pomenja isto, kar »schöpf«, in znači sodnika.¹ Laški »šefones« so bili torej slovenski župani, ki so imeli sodno oblast v svojih okrajih. Iz šefonata Girdejevega se je pozneje razvilo samostojno deželsko sodišče Radeče—Zibnik. — Župani kot okrajni predstojniki in sodniki (šefo-supanus) se omenjajo tudi na mariborskem gospostvu, v Sevnici in v Brežicah. Tem sodnikom, ki so imeli hkrati upravno in sodno oblast v svojih okrajih in se v urbarijih označujejo z imeni »sententarius, Urteiler, šefo, Meister«, je naše ljudstvo rekalo »sodin«, sod-

¹ Zeitschrift des hist. Vereines für Steiermark, 1912, str. 181 sl.

jevec ali sodja. Pod zadnjim imenom jih nahajamo še v 16. veku po več krajih na Goriškem (v Šempasu, Ozeljanu, Plaveh in drugod) in je Sodja še danes kot osebni priimek znan na Gorenjskem. Prvi dve imeni sta nam ohranjeni v nekaterih krajevnih imenih. V črnomeljskem okraju leži pri Semiču Sodinja vas in Sodnji vrh, v okolici žužemberški Sadinja vas in kraj enakega imena v sodnem okraju ljubljanskem. Na Spodnjem Štajerskem imamo Sodnjo vas in na Dolenjskem (pri Črnomlju) tudi Sodevce. Ker Nemci te kraje imenujejo Schöpfendorf, zato smemo sklepati, da je bilo slovensko ime za »šefo« sodin ali sodjevec.

Kakšen je bil njegov poklic? Sodja ali sodjevec je poleg nekaterih gospodarskih poslov moral izterjavati od podložnih kmetov davščine, izvrševal sodnijske rubežni, predsedoval namesto deželskega sodnika sodni veči in določeval način smrtne kazni. Razen tega je spadalo v njegov delokrog vse nižje sodstvo. V Teharjih je moral »žep« s pomočjo svojih prisednikov »preiskovati vse spore, razprtije in blodnje (irrung) razen zločinov, jih zasliševati, poravnovati. Navadno je imel vsak deželski sodnik (Landrichter) po enega »sodijo« pod seboj. Na mariborskem gospodstvu se omenjata dva, v Laškem štirje.¹ Bil je po svojem značaju navaden podložen kmet, a se prišteval grajskim uradnikom in dobival za svoje posle plačo v denarju in naturalijah.

V označenih upravnih naredbah velikih zemljiških posestnikov se nam javljajo zadnji ostanki nekdanje slovenske avtonomije in domačih socialnih naprav, ki so se med ljudstvom toliko vživele, da jih tudi tuji gospodarji niso mogli takoj odpraviti, ampak so jih sprejeli v svoj upravni sestav.

¹ Historische Zeitschrift für Steiermark, 1912, str. 196. sl.

Zanimivo je zasledovati, kako so stare gospodarske uredbe zapustile svoje sledove v krajevnih imenih. Župani kot načelniki slovenskih naselbin ali okrajev so primeroma maloštevilnim krajem dali ime, gotovo zato, ker je v s a k a župa imela svojega župana in je bilo za imenovanje vasi ali kraja treba natančnejšega določila. Na Kranjskem imamo župo pri Radečah, Župeno pri Cerknici, Župečjo vas pri Krškem, Županje njive pri Kamniku. Trije taki kraji so tudi na Štajerskem.

Pač pa nahajamo po deželi skoraj v vsaki vasi kako hišo ali dvorec, čigar domače ime spominja na nekdanje predstojnike (pri Županu, Španu, pri Španovih itd.) — Maloštevilni nemški valpti, stanovski tovariši slovenskih županov, katerih pa ne smemo zamenjati z zloglasnimi nadzorniki tlačanov, ker so se za časa Karola Velikega enačili celo z okrožnimi grofi, so nam v spomin zapustili nekaj značilnih krajevnih imen. Pri Semiču in pri Trebnju imamo Vavpečjo vas. Na Štajerskem so dvojne Apače, pri Mariboru in pri Ptuj, od katerih se zadnje imenujejo tudi Apačka vas. Ker so te vasi dobile svoje ime od nemško-bavarskega valputo ali Waltpota, je sklepati, da so nastale takrat, ko je ta uredba prišla pri nas v veljavo. Če bi bile vasi starejše in bi potem kot sedež valptov izgubile prejšnje ime, bi takih slučajev moralo biti več in bi morali imeti več »vavpečjih vasi«. Hkrati nam ta krajevna imena kažejo, kje nam je iskati nemških kolonij.

* * *

Župani, ki jih nahajamo omenjene v listinah in urbarjih poznega srednjega veka, se nam predstavljajo po večini kot nižji gospodarski uradniki,

vaški predstojniki in sodniki. Že v devetem stoletju nam jih listine označujejo z imenom »decanus, sculdassius, gastaldius«, toda ta imena niso prodrli med ljudstvo, nasprotno je domači izraz našel pot v listine in urbarje in nam še danes priča, kje so nekdanj Slovenci kmetovali pod svojimi župani. Tako čitamo o svoboščinah gospostva Riegersburg pri Gradcu okoli l. 1600.: »Kedor prestavi drugemu mejnik brez dovoljenja župana in soseske (ohne erlaubnus eines suppän oder der gemain) plača globe 72 denarjev.« Gojserski samostan (Göss pri Ljubnu) je v 16. stoletju izdal navodila za svoje uradnike in med členi tega navodila nahajamo sledečo določbo: »Vsi naši župani (all unser supan) naj prisežejo, da bodo enkrat v letu imeli sodni zbor, da kaznujejo, kar pristojna sodniku.«¹

Župane nahajamo kot predstojnike in sodnike velikih vasi, pa tudi malih selišč, ki so štele komaj tri ali štiri zemljišča. Zgled prve vrste nam je vas Barislovci na ptujskem polju, ki se je razdelila okoli l. 1200. v dve županiji Sela in Barislovci, zgledov druge vrste pa imamo brez števila, zlasti v goratih krajih. Poleg že omenjenih naselbin v loških hribih naj navedem iz urbarija za gospostvo Laško (l. 1267): V vasi Kristandol (Christantal) 4 zemljišča in župan, Vinično (Wienitschechen) 5 zemljišč in župan, Bezovo (Holertal) 4 zemljišča in župan, v Golcah (Goltz) sedem zemljišč in župan, v Zgornjem Koritnem dve zemljišči, v Spodnjem Koritnem 4 zemljišča, v Strmcu 6 zemljišč, v Udmatu (Odemut) štiri zemljišča in župan, v Selcih (Zeltz) je le župan, v Trnem (Drinhofen)

¹ Bischoff u. Schönbach: Steierische und kärnthische Teilinge, str. 221 in 309.

5 zemljišč, v Toplici 3 zemljišča brez župana, v Senožeti (Wisen) 3 zemljišča, v Klenovem 5 zemljišč in župan, v Turjah 10 zemljišč in župan itd.¹ — V navedenem urbarju je za vas Selce zabeležen le župan brez drugih kmetov, drugod pa sta navedena za posamezne naselbine celo dva ali več. To je zlasti Peiskerja potrdilo v njegovem mnenju, da župani ne morejo biti gospodarski uradniki ali sodniki, češ, »kaj pa bi imela dva sodnika v tako mali vasi za soditi«. Že Dopsch je pokazal več načinov, po katerih se lahko raztolmači večje število županov v kakem kraju. Večje vasi so se zaradi olajšave uprave delile v več županij (Barislovci) ali pa so imele razne zemljiške gosposke v kraju svoje lastne gospodarske uradnike. Kakor smo spoznali iz dosedanjih izvajanj, je beseda »župan« itak širok pojem in je označevala splošno javne organe, ki so imeli opraviti s sodnijskimi in upravnimi posli, zlasti pomenja tudi poglavarje malih združnih naselbin. — Slednjič moramo vpoštovati tudi vpliv županskih zemljišč ali »županic« na označevanje njih lastnikov.

Navadno so imeli župani kot nagrado za svoje uradne posle užitek od enega zemljišča, ki se je nazivalo »ž u p a n i c a« (v kočevskem urbariju iz leta 1574.: supnicza ali supgründtl). Iz mnogih podatkov za Laško in Sevnico spoznamo, da je županica (supp) po obsežnosti presegala druga navadna zemljišča. Po drugih krajih so imeli župani po dve zemljišči, eno kot lastnino, drugo kot plačilo, zopet drugod le polovico, dve tretjini ali tri četrtine »županice« ali kak travnik (1 klaines suppgründtl, tregt nichts als Farmin und ein grobes Hey). In kar je zlasti važno, na-

¹ Orožen: Das Dekanat Tüffer, str. 203.

hajamo včasih tudi navadne kmete v posesti takih »županic«, ki se nam torej predstavljajo v primeri z drugimi posestniki kot veliki kmetje in katere je ljudstvo zaradi tega enako imenovalo župane.¹

Te razlike v velikosti zemljišč temelje v stari socialni uredbi. Poudarjali smo že, da so se iz zadruge s skupnim gospodarstvom razvile vse druge slovenske socialne tvorbe, naselbine, vasi, županije in plemenske zveze. To nam potrjujejo mnoga krajevna imena, pa tudi oblika naselbin, kjer se le redko opaža enotna, redna razdelitev zemlje. Starešina ali predstojnik zadruge je članom svoje velike družine, kadar so se odcepili od skupnega gospodarstva, odmeril zemljišča, kjer in kolikor se mu je zdelo primerno, ker ga pri tem ni ovirala nobena zemljiška gosposka. Tudi si lahko mislimo, da je končno, ko je bilo vse ozemlje razdeljeno, županovo posestvo ali »županica« še vedno po obsežnosti presegala druga zemljišča in se v taki obliki podedovala od roda do roda. Pozneje so se te županice že po večjih zgrajenih hišah ali županskih dvorih na zunaj razločevale od drugih kmetijskih hiš in pričale o nekdanjem svojem izvoru, ko županska služba že davno ni bila več združena z njihovim lastnikom. Inama-Sternegg je našel v solnograškem Lungavu več takih županskih dvorov, ki so redno obsegali po dve zemljišči in kjer so v poznem srednjem veku gospodarili graščinski majerji kot nasledniki staroslovenskih županov.² Enake razmere nahajamo na Spodnjem Štajerskem. V štirih upravnih

¹ Dopsch: Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung, str. 40.

² Inama - Sternegg: Spuren slavischer Flurverfassung im Lungau (Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, XXIX. Band, str. 61 sl.)

okrajih gospostva Laško so županska posestva redno obsegala po dve kmečki zemljišči, enako na mariborskem, radgonskem gospostvu in drugod.

Kot ostanek stare uredbe marsikje »županica« ali »župnica« do najnovejšega časa pomenja skupno srenjsko posestvo (njive, pašnike itd.), ki je bilo v upravi kmetov-zadruharjev in od katerega so imeli užitek določeni upravičenci.

Kot odškodnino za svoje posle je užival župan tudi delno prostost od davščin in tlake, dobival od kmetov svoje župe določene deleže in tlako, ako ni zadovoljalo že samo posestvo, katero je v ta namen prejel. Pri postojnskih podložnikih pri Sv. Ivanu nahajamo opazko, da so vsi kmetje dolžni delati tlako za popravo gradu, »le župan je tlake oproščen«. »Županu v Knežaku naj da vsak posestnik o Veliki noči po dve jajci.« »Kedor je župan v Slavini in Kočah, temu pristoji, da si iz omenjene tlake vzame in si pusti delati: dva dni kositi, dva dni pleti, dva dni žeti in dva dni seno grabiti. Župan sam pa je tlake oproščen.«¹

Proti koncu srednjega veka se množe zgledi, da se je na mnogih gospostvih in v mnogih vaseh ali soseskah sodna oblast ločila od upravne. Prvo so izvrševali posebni sodniki ali sodije (schöpfung), druga pa je ostala županom. — V Ozeljanu na Goriškem nahajamo l. 1523. poleg župana tudi sodijo Klemenca Pačiča. Obadva je volila srenja, a potrditi sta ju morala deželni sodnik in uradnik. Enako so bila razdeljena županska opravila v Šempasu in Bukovici. — Na Štajerskem ljudstvo še sedaj razločuje med »rihtarji«, to je predstojniki večje občine, in župani,

¹ Carniola: Neue Folge, I., str. 87.

upravitelji skupnega premoženja in načelniki posameznih sosesk.¹

Kako se je oddajala županska služba?

Navadno župani niso bili dedni, ampak so jih od časa do časa jemali iz raznih rodbin. To nam priča dostavki v urbarijih: »dokler je župan«, »dokler ostane župan«. Večidel so imeli podložniki pravico izbrati si župana, gosposka pa ga je potrdila. V senožeškem urbariju čitamo: »Župana naj izvoli soseska, oskrbnik pa ga naj potrdi.« »Župana naj izvoli soseska iz oseb, ki so gosposdi všeč (auf wolgefallen der Herrschaft), in gospostvo naj ga potrdi«. Ponekod je bilo županstvo združeno z lastnikom določenega zemljišča. Senožeški urbarij n. pr. pravi: »Kedor ima v posesti že omenjeno zemljišče, pripadajoče senožeškemu gospostvu, tisti je vselej župan.«² V Pekrah (Pickern pri Mariboru) so imeli od l. 1734. naprej poseben način, po katerem se je župan določil. Zaradi vednih preprirov je bila županska volitev odpravljena in je opravljal to službo zaporedoma vsak posestnik po eno leto. Na dan svetega Miklavža so zaključili račune in potem so prešle županske insignije (stolec, sodna palica in mošnja z listinami) na njegovega naslednika. Ako je kdo bil manj sposoben za županske posle, so mu morali drugi pomagati.³ Tolminske srenje so imele svoje župane, katere so si same izvolile v navzočnosti tolminskega glavarja ali njegovega namestnika. Ohranil se nam je način volitve župana v Čezsoči na Bovškem. Prvo nedeljo po Malem Šmarnu je bil tam semenj in cer-

¹ Kovačič: Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptuj, str. 11.

² Carniola l. c.

³ Bischoff u. Schönbach: Steierische u. kärnthische Taidinge, str. 402.

kveni praznik; volili so tudi novega župana v navzočnosti tolminskega grofa ali njegovega namestnika, ki je prišel pobirat od kmetov davščine. Stari župan ga je moral sprejeti in pogostiti, za kar mu je morala pozneje soseska stroške povrniti. Drugi dan zjutraj je pobiral grof davke, popoldne pa je bila volitev novega župana. Vsak hišni gospodar je stopil pred grofa in mu povedal na uho ime onega, katerega je želel imeti. Ako sta dobila dva kandidata enako glasov, je odločil grof s tremi glasovi izvolitev onega, ki mu je bil najbolj po godu. Drugi dan se je podal novoizvoljeni župan z osmimi priseženimi možmi v Bovec in prisegel pred sodnikom. Vse to se je zgodilo po prastarem običaju.¹

Strogo določenega in omejenega službenega delokroga župani niso imeli, ampak so izvrševali to, kar so jim oskrbniki prepustili prosto po dogovoru ali pa vsled starodavnega običaja. Od množine in važnosti prepuščenih jim pravic je bil odvisen tudi socialen ugled in vpliv županov.

Kot gospodarski uradniki so morali župani izpovedati o dajatvah posestnikov svoje vasi in sami od njih pobirati davščine, napovedovati tlako in skrbeti, da so jo podložniki opravljali. Dalje so morali župani, če ni bilo v vasi drugih podložnikov, prenašati do sosednjega župana oskrbnikova pisma, kar je bilo za časa turških navalov velike važnosti (»turški glasi«). — Sodna oblast se je županom tem bolj omejevala, čim bolj jo zasledujemo naprej v novi vek. V že omenjenih določbah gojserskega samostana iz konca 16. stoletja se ukazuje županom, naj imajo vsaj enkrat v letu sodni zbor, kjer bodo kaznovali »preli-

¹ Rutar v Kresu 1881, str. 673.

vanje krvi, pohotno nasilje, tatvine in vlome« (pluet und notnunfft und deup und aufpruch).¹

Drugod se nalaga županom, da naznanjajo zločince sodnji ali da jih primejo in tirajo pred sodnika. V največ slučajih je bila prepuščena županom le nižja sodna oblast (gozdno in poljsko sodstvo), med tem ko so si krvno sodstvo pridržali grajski oskrbniki (officiales, Amtmann).

Verjetno je, da so po kmečkih uporih koncem 15. in v prvi polovici naslednjega stoletja strože pazili na podložne kmete, kakor tudi na župane, katerim so sodno oblast omejili, in si je od tedaj tudi zemljiška gosposka prilastila imenovanje oziroma potrjenje od srenje voljenih županov, njih sodno in upravno oblast pa omejila.² V toliko utegne biti resnična trditev Kochova (*Chronologische Geschichte Österreichs*), katero ponavlja tudi Milkovicz, da je namreč županska ustava na Kranjskem bila odpravljena l. 1525. S tem se strinja, ako poroča Valvasor, da je cesar Maksimilijan I. podvrigel županska sodišča v Slovenski Krajini deželnemu sodišču v Ljubljani (*Landschranne*) kot višji inštanci in da je isto storil cesar Ferdinand I. glede županskih sodišč v Istri.³ Vendar županska sodišča še niso popolnoma prejenjala. Razen že omenjenega navodila gojserskega samostana in od Valvasorja opisanih županskih sodeb v Beli Krajini in Istri nam isto priča kočevski urbarij iz l. 1574.

Ta stara priča gospodarskih naprav nam razkriva mnoge zanimivosti. Najprej nas mora osupniti, da ta urbarij nemške pokrajine ne kaže popolnoma

¹ Bischoff und Schönbach o. c., str. 309.

² Carniola, Neue Folge, I., str. 85.

³ Valvasor, IX., str. 95.

nemškega lica. Izmed 136 krajev, ki so spadali pod kočevsko gospostvo in ki se v njem posamič nava-
jajo z vsemi posestniki vred, jih je približno 35 s
slovenskimi imeni, nekaj drugih je takih, da se o njih
ne da nič določenega reči, ostali so nemški, pa ne
kažejo izključno nemškega prebivalstva. To nam po-
trjuje že znano resnico, da kočevski svet sredi 14. sto-
letja, ko so se začeli priseljevati nemški koloni, ni
bil pust in prazen, ampak že deloma pokrit s sloven-
skimi naselbinami, katerih imena so si prisvojili tudi
novi priseljenci. Še značilnejša je gospodarska uredba
kočevskega gospostva.

Skoraj povsod nahajamo le polzemljakarje, ka-
terih posestva nimajo nič specifično »bavarskega« na
sebi, pač pa spominjajo na prvotne »slovenske kme-
tije«. Uprava je bila v najvišjih legah pač nemška.
Na čelu je bil oskrbnik (Pfleger, Amtmann) in vse
gospostvo se je do časov celjskih grofov delilo v dve
upravni okrožji (Ober und Under Amt). Toda pod-
stav gospodarske organizacije je bil slovenski. Ko-
čevarji niso imeli, kakor brižinski priseljenci na
loškem gospostvu, svojih bavarskih valpetov ali
scherg-ov, pač pa nahajamo skoraj v vsaki naselbini
slovenskega župana, ki ima kot plačo za svoje gospo-
darske posle užitek od »župnice« (suppnicza, supp-
gründtl). Kočevske »župnice« so bile izključno le
majhni travniki, na katerih se je nakosilo največ do
dva ali tri tovore sena, navadno pa je zapisano, da
neso le » $\frac{1}{2}$ Fueder Hey« ali pa celo le nekaj pra-
proti. Skoraj v vseh večjih kočevskih vaseh naha-
jamo značilno slovensko lipo s kamenito mizo poleg
cerkve, kjer se gospodarji zbirajo na pomenke o
splošnih gospodarskih stvareh.¹ — Kaj iz tega skle-

¹ Hauffen: Gottschee, str. 61.

pamo? Naselitev Kočevcev se ni izvršila naenkrat in v velikih množicah, kakor Nemških Rutarjev na Tolminskem ali bavarskih in tirolskih kolonov okoli Loke in Sovrice, temveč v manjšem številu so se pogloma naseljevali v krajih, ki so že imeli redke slovenske naselbine in slovensko upravo. Zato so se novi priseljenci izlahka prilagodili oni gospodarski uredbi, ki so jo našli v novi domovini. — In prav v tem delu Kranjske se je do 16. stoletja ohranila županska sodna oblast.

Kočevarji so imeli izprva svoje sodišče na gradu Friedrichstein in ko se je ustanovilo kočevsko mesto, še lastno mestno sodišče za meščane. Pozneje je mestno sodišče dobilo sodno oblast čez večji del gospostva. Izvzeto je bilo le županstvo Reka (Rieg), kamor so pripadale vasi Gotenica, Koče, Morava (Mrauen), Breze, Borovec (Morowitz), Osilnica, Bosljiva Loka (Wossayl) s prebivalstvom, ki je bilo povečini slovensko in naseljeno po navedenih krajih že pred prihodom nemških kolonov. Za ta okraj je veljalo še koncem 16. stoletja staro župansko sodišče, ki je imelo nekaj dni po sv. Martinu, in sicer še dvakrat v letu svoje zборе in sodilo v vseh civilnih in kriminalnih stvareh (Das Landrecht im Ambt Rieckh wirdet jährlich ettlich wenig Tag nach Martini und sonst noch zwei mall im Jahr zu gelegner Zeit gehalten und besitzen dasselb die Suppleut in berürten Amt Rieckh von Alters her).¹ Seveda moramo sklepati, da je tudi to župansko sodišče Slovincem preostalo še iz dobe pred naselitvijo koroških in frankovskih nemških kmetov.

¹ Mittheilungen des Musealvereines für Krain, IV., str. 34.

5. »Sosednje« in župani v Furlaniji.

Najdalje se je ohranila županska oblast v starem obsegu in z vsemi svojimi starimi oblikami pri beneških Slovencih.

Iz Pavla Dijakona vemo, da so naši pradedi že proti koncu 7. stoletja po hudih bojih s Furlani zasedli gorati svet severovzhodno od Čedadada. Oblike naselbin so še do najnovejšega časa ohranile svoj prvotni, starinski značaj. Povsod nahajamo mala sela, ki so se razvila iz zadrug, in kjer imajo vsi prebivalci isti priimek, ki se ujema z imenom vasi, n. pr. Blažin, Klinac, Trinko, Bernik, Trušnik, Brežan, Černetič, Klodič itd. Podreka poroča, da je še okoli l. 1880. našel po več »združenih hiš«, kjer so bivali člani iste rodbine in imeli isti priimek. Razlaga si pa ta pojav tako, češ, da imajo premalo prostora, da bi si postavili ločene hiše, ker ne pozna slovanskih zadrug.¹ Večje upravne skupine so obsegale prebivalce posameznih dolin. Tako sta nastali veliki županiji landarska in mjersinska. Prva je obsegala vse kraje po dolini gornje Nadiže, druga pa sedanjo šentlenartsko dolino. Tretja županija, ki se je ustanovila v južni Furlaniji, med Kodrojpom in Latisano s središčem v Belgradu, je hitro izginila v laškem morju in Rezija je že l. 1085. prišla pod oblast možniške opatiije. Prvi dve županiji pa sta ohranili svojo prvotno upravo tja do 19. stoletja. Benečanski uradni odloki so vedno naslovljeni na »prebivalstvo landarske in mjersinske doline«.

¹ Podrecca: *Slavia italiana*, str. 73.

Akvilejska cerkev si je med Slovenci čedadske okolice zgodaj pridobila posestev. Tako čitamo, da je kralj Berengar I. 900 podaril patriarhiji vodovje Nadiže, letno davščino od Anplijanove županije (de gastaldato Anpliano) in sodstvo v tistih krajih.¹ Znamenit kraj je bil tu Landar, z znano jamo, katero so nazivali »slovensko trdnjavo«. Zato je vsa dolina dobila po njej ime. V nadiški dolini je tudi nastala prva fara sv. Petra, ki je že okoli l. 1192. imela več kapel. — O mjersinski dolini dobimo prva poročila, ko čitamo, da je patriarh Peregrin I. leta 1146. podelil samostanu v Gornjem Gradu na Štajerskem pet kmetij v vasi Kozica. Župnija sv. Lenarta, po kateri se zdaj dolina navadno imenuje, se omenja šele leta 1351.

Leicht poroča v svoji monografiji o furlanskih sodiščih (Giudizi feudali del Friuli), da je patriarh imel v Landarju in Mjersi dva oskrbnika, ki sta vsak imenovala po 12 sodnikov za svojo dolino. Ohranjen zapisnik iz l. 1401. nam opisuje, kako se je taka pravda vršila v Landarju po stari navadi »pod lipo« na javnem trgu vpričo patriarhovega oskrbnika. Kot sodnik nastopi neki Lenart, kot prisedniki pa pet županov iz sosednjih vasi.² Vendar ni verjetno, da bi bil ves ta sodni dvor imenoval patriarhov oskrbnik, ker bi se sicer »pravda« vršila pod njegovim predsedstvom in bi tudi ne bila beneška republika pozneje prepustila sodstva pri Slovencih voljenim županom, ako bi ne bila ta navada že preje med ljudstvom udomačena. Zastopnik patriarhov je s svojo pričujočnostjo le označeval vrhovno oblast svojega gospoda.

¹ Kos: Gradivo, II., str. 326.

² Rutar: Beneška Slovenija, str. 144.

Od l. 1420. naprej, ko so s patriarško državo vred prišli tudi Slovenci pod beneško republiko, je ohranjenih več listin, ki nam nudijo zanimiv vpogled v njihovo upravo in sodstvo.

Podlaga vsemu upravnemu sestavu so bile s o s e d n j e (le vicinie) ali soseske, ki so se razvile iz zadrug. Njim na čelu je bil župan ali dekan, ki je nosil v znamenje svoje oblasti palico in skliceval srenjske shode, ki so se navadno vršili pod lipo ob kameniti mizi. Tudi ti zbori so se imenovali »sosednje«. Ob strani je bilo županu dvanajst zapriseženih mož (Giurati). Župana so volili vsi družinski očetje, ki so imeli tudi pravico priti k sosednjam, kjer se je razpravljalo o vseh javnih potrebah. Pri glasovanju je igral važno vlogo »roš« (rovaš). Vsa deželica je štela 36 takih sosedenj, in sicer landarska dolina 21 in mjersinska 15. — Na čelu obeh dolin sta bila »velika župana« (Decani grandi, Sindici), ki sta sklicevala »velike sosednje« in h katerim so prihajali župani kot zastopniki svojih srenj. Shodi »velikih sosedenj« so se vršili ob kamenitih mizah (bankah), za landarsko dolinu v Tarčetu, za mjersinsko pa v Mersi. Naj navedem le en zgled za te obravnave. »Dne 10. aprila l. 1710. V vasi Tarčet, pri kameniti mizi, na navadnem kraju velike sosednje. Zbrani župani častivredne landarske banke, 45 po številu, so soglasno izvolili za zapisnikarja (cancilliere) svoje sodnije Lukeža Kukovca iz Št. Petra, ker ni bilo (in mancanza) njihovega (navadnega) zapisnikarja Karola Galeaterra.«¹ — Landarska in mjersinska banka sta imeli pravico soditi v vseh civilnih in kriminalnih stvareh, tudi o umorih, ki so se zgodili v deželicí. To pravico jim je beneška

¹ Podrecca o. c., str. 40.

republika večkrat potrdila, tako z odlokom 22. septembra l. 1502., kjer čitamo, da imajo prebivalci landarske in mjersinske doline pravico soditi v prvi instanci tudi v slučaju umora, ki se zgodi v omenjenih pokrajinah, in se pridrži priziv na občino čedadsko. Pa niti ta prizivna pravica na mestno čedadsko sodišče ni ostala v veljavi, temveč je šel priziv od ene banke na drugo. Sodbe je izrekala dvanajstija županov vpričo zastopnika zemljiške gosposke (gastaldo, soprintendente), ki se pa v sodne obravnave ni smel vmešavati, »ampak kazni v slučaju odsotnosti rednega sodnika le spregledati ali potrditi (,senza' altra ingerenza che quella di rilasciare e firmare gli atti correnti nel solo caso, che mancasse lo stesso giudice ordinario)«. Iz tega spoznamo, da so se sodbe prav tako vršile, kakor pod patriarško vlado in da je beneška vlada le stare običaje potrdila. Dvanajstere prisednike so v landarski dolini vsako leto na novo volili družinski očetje, pri mjersinski banki pa so odstopivši sodniki sami imenovali svoje naslednike.

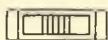
Izredna naprava je bil veliki shod ali posvet vseh slovenskih županov (Arrengo), ki se je vršil po enkrat v letu ali če je bila potreba, tudi večkrat v letu, pod starodavnimi lipami pri cerkvici sv. Kvirina, kjer sta se stekali obe dolini. Tu so volili »velike župane« in se posvetovali o drugih skupnih zadevah deželice. Tako čitamo: »Dne 1. junija 1674. Na javnem shodu na navadnem kraju pri sv. Kvirinu. Vsi župani (decani) landarske pokrajine so izvolili za novega velikega župana (sindika) Ivana Blazutiča iz vasi Bernas na predlog zapriseženca velike banke Lenarta Dorbolo z večino glasov in je bil odpuščen s častjo Jakob Tropina, bivši sindik.« — Ko je l. 1797. po miru, sklenjenem v Campoformio, prišlo beneško

ozemlje tostran Adiže pod Avstrijo, je sklenil slovenski parlament pri sv. Kvirinu na predlog obeh velikih županov izvoliti dva poslanca, ki naj bi šla k cesarju Francu II., da izprosita potrditev starodavnih privilegijev. Avstrijska vlada ni prepovedala stare navade, ker imamo še poročila o velikih shodih tja do l. 1804. Pač pa so menda sami od sebe prejenjali, ko je bila l. 1816. vpeljana nova politična razdelitev občin in se je ustanovil v Šent Petru c. kr. komisariat.

Poleg landarske in mjersinske banke so imeli sodno oblast nad beneškimi Slovenci še razni drugi zemljiški gospodje, tako ženski samostan in kapitelj v Čedadu, rodbine Portis, Conti, Puppis, Attems, Brandis, Spilimbergo i. dr. V Reziji je imel sodstvo možniški opat, ki ga je izvrševal skupno z župani šestih občin. Iz ohranjenih opravičnikov posnamemo, da so si v takih slučajih pridržale zemljiške gosposke le važnejše stvari, nižje sodstvo pa so prepustile županom in zapriseženi dvanajstiji.¹ Tudi republikanska vlada je varovala svojo vrhovno oblast s tem, da so se sodbe pri obeh bankah vršile vpričo njenih zastopnikov. Toda pri obsežni avtonomiji, ki so jo imeli beneški Slovenci, sodniki (jurisdicenti) teh raznih gospostev niso imeli kaj opraviti. Pridržali so si le pravico do pojedin, katero bi jim moralo pripraviti ljudstvo, kadar je imela biti javna sodba. Tako je umeti poročilo Karola Podrecca, če pripoveduje, da so se jurisdicenti vsako leto 2. avgusta pripeljali v kakih 40 kočijah k sv. Kvirinu in se dali pogostiti s pečenimi piškami, — da bi ne zastarele njihove sodne pravice.

¹ Podrecca: Un giurisdicente nella Slavia italiana. Civile 1885.

Ves sestav javne uprave pri beneških Slovencih nam kaže, da so si več kot tisoč let znali ohraniti svojo prvotno, demokratično vlado, ki se je opirala na srenje in njihove župane. In prav ta avtonomija jim je pomagala, da so ohranili svoj jezik in svoja narodna svojstva navzlic hudemu pritisku italijanstva do današnjega dne.

5. Veče in gorske pravde.

Delovanje županov se je zlasti pokazalo v »večah« ali »pravdah«, ki so imele v preteklih časih velik pomen za javno življenje našega kmečkega ljudstva. Zato je potrebno, da se končno ozremo še na te socialne ustanove, ki imajo mnogo zanimivega na sebi.

Že staroslovenski župani so imeli navado, pri svojem gradu sklicevati prebivalstvo svoje župe na posvetovanja o važnih zadevah ali k javnim sodbam. Taki zbori so se imenovali v e č e. Besedo nahajamo tudi pri Hrvatih, katerim »vijeće« pomeni svet, pri Čehih, kjer »vece« označuje ljudsko zborovanje, in pri Poljaki, kjer »wieca« pomenja plemiško sodišče. Slične javne sodne zборе je zaukazal Karol Veliki po svojih deželah. Vsi grofi so morali svobodne može svojega okraja (pagus, Gau) trikrat na leto zbrati k javnim shodom, odsotnim so naložili globe. Ti zbori, za katere sta bila kraj in čas po starodavni navadi določena, so se imenovali: Ding, echtes, gebotenes Ding, Grafending. Sicer pa je grof smel po potrebi tudi ob drugih časih prirediti sodne zборе, katerih so se morali udeleževati le zaprišeženi prisedniki (Schöffen).¹ Tudi v akvilejskih, istrskih in furlanskih starih listinah naletimo večkrat na besede »placitum, placitare«, ki pomenijo prireditev sodnih zborov. Tak splošen sodni zbor so imeli istrski prebivalci l. 804. v Rižanu, kjer so spravili na dan vse svoje pritožbe zoper vojvoda Ivana in priseljene Slované.² Približno

¹ Luschin: Geschichte des älteren Gerichtswesens, str. 43.

² Kos: Gradivo, II., str. 8, 19. sl.

dve desetletji (827) pozneje čujemo o zborovanju (placitum) v Buchenauu na Zgornjem Avstrijskem pod predsedstvom brižinskega škofa Hitta, ki je imel določiti meje od Bavarcev naseljene župnije Buchenau proti sosednjim slovenskim seliščem.¹ In ako čitamo, da je karantanski predstojnik, grof Gudakar, l. 864. sklenil odškodovati solnograškega škofa Adalvina za njegova potovanja v Karantanijo z nekaterimi posestvi in je tudi svobodno ljudstvo karantansko obljubilo, da hoče v isti namen od svoje lastnine podariti nekaj zemljišč, se je moralo tudi to zgoditi po vsej priliki in na takem javnem zboru.²

Udeleženci javnega sodnega zbora so dobro označeni v neki istrski listini iz l. 991. Zbor se je vršil pod predsedstvom grofa Werihenta, udeležili so se ga trije škofje, »vsi starejšine«, 14 prisednikov (scavini) ali sodcev in velika množica ljudstva.³

Sodni zbori s priseženimi prisedniki (Schöffen), ki so se vršili na javnih krajih vpricho ljudstva, so bili torej frankovska uredba. Pa že to, da so jih Slovenci imenovali z domačo besedo večja, priča dovolj, da jim ta uredba ni bila tuja. Besedo »veča« nahajamo na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem in je bila torej precej splošno v rabi. Na Štajerskem je zašla celo v nemški besedni zaklad, kjer pomeni: »der Wetsch« sodnega slugo, Wetschpfenig pa tisti davek, ki so ga podložniki dajali v priznanje deželskega sodišča.⁴ Poleg večje so rabili za označevanje javnega sodnega zbora še izraze »pravda«, »sosednja« (pri beneških

¹ Izv. Muz. društva, VII., str. 156.

² Kos: Gradivo, II., str. 146.

³ Kos: Gradivo, II., str. 389.

⁴ Štrekelj: Slovanski elementi v besednem zakladu štaj. Nemcev (Časopis za zgod. in narodopisje, 109, str. 57).

Slovincih) in v loški okolici tudi »pojezd« (die pogesden). Na Goriškem so znane »soseske«, na Štajerskem pa »sosečke«. Vsi ti slovenski izrazi se pogosto rabijo tudi v listinah in urbarijih.

Ko so razpadle frankovske grofiije in na njih mesto stopili razni zemljiški gospodje, katerim je po fevdalni ustavi pripadlo sodstvo, so tudi ti s svojimi podložnimi kmeti imeli javne zборе, ki so se nemško imenovali »Banntaidinge«, slovensko pa v e č e.

Na loškem gospostvu so bile večje, ali kakor so jih tam imenovali, »pojezdi«, trikrat na leto: o sv. Juriju, sv. Mihelu in o Svečnici. Z besedo »pojezd«, ki pomenja trumo jezdecev (Cavalcade), je ljudstvo te sodne zборе zato označevalo, ker je takrat oskrbnik (Pfleger) s številnim spremstvom na konjih obiskoval posamezne županije, pri tej priliki razsojeval prepire, kaznoval prestopke in pobiral davščine. Izven loškega gospostva nahajamo to besedo le še v goriških urbarijih. Loški urbarij iz leta 1318. daje navodilo, kako naj se vrše: »Treba je najprej zbrati sodijo (sententiator), gozdarja, sla, valpta in druge uradnike. Potem naj pokličejo enega (izmed županov) in ga opomnijo, naj odgovarja na vsa vprašanja po resnici. Ko je prisegel, naj pozove enega izmed podložnih (kmetov). Potem naj ga izprašujejo pod prisego, če je marljiv kmet, če točno odrajuje svoje davščine, če on in njegova žena pripadata cerkveni družini (si sint de familia ecclesiae), če ima odrasle sinove, ki morejo obdelovati zemljo, če ima več kakor eno zemljišče, če pozna med svojimi sosedi koga nezmožnega kmetovanja ali drugega sposobnega, če se je kdo njegovih znancev oženil izven cerkvene družine, če je kdo gozde ali pašnike, ki so škodova last, izsekaval, popasel ali jih sicer izrabljaj.

Tudi naj se vpraša, koliko odrajtuje na leto žita, starega ali novega denarja ali drugih davščin, koliko mora dajati oskrbniku, sodniku, notarju, koliko županu, gozdarju in klicarju. Tudi naj se vpraša, če se spoštujejo meje zemljišč v okolici, če so od zemljišč prej plačevali več ali manj, če ve za koga, ki krade kragulje ali druge ptice, ki pripadajo škofovi mizi, ali za ribiče, ki nimajo pravice loviti, kje bi se dali napraviti novi mlini, kateri imajo fevde in kateri imajo zaradi plemstva po več zemljišč. Tudi naj se vpraša, kateri podložniki morajo za davščine dajati meso, kokoši in jajca, koliko morajo dajati kolarji, lovci, ribiči, kovači in vsi drugi, ki imajo zemljišča brez rednih dajatev.¹

Na tem zboru so bili novi koloni umeščeni na svoja zemljišča, stari koloni, ki so vedno izpolnjevali svoje dolžnosti, pa potrjeni v posestvu. Zato se je shod imenoval tudi »Stifttag«. — Sledile so sodbe o raznih prestopkih in zločinih, ki so se zaključile s »pojedino« (Stiftmahlzeit), h kateri so morali podložni kmetje prispevati pijačo in jestvine. Tako čitamo o »pojezdu« v žirovski županiji: Kedar je bil pojezd v Žireh, je moralo vsako zemljišče in vsak kmet dati po eno pogačo, merico ovsa in eno kokoš. Od tega je kaščar (der Kastner, ki je meril in spravljal žito v škofove kašče) na pojezdi použil, drugo pa je župan obdržal in dal sodniku, meščanom, ki »so sedeli na pravdi« (so am pögesden rechten gesessen), pisarju, mojstru, proštu in tudi obema govornikoma, ki so ju vedno vzdržavali pri pojezdi, vsakemu po eno pogačo in eno kokoš.² Pozneje je bilo natanko določeno, kaj

¹ Mittheil. des hist. Vereines für Krain, 1861, str. 5.

² Zeitschrift des histor. Vereines für Steiermark, 1912, str. 201.

ima pri »pojedinah« priti na mizo in kaj zvečer. Župan je moral prispevati sodček vina, meso in jajca za opoldansko južino, kmetje pa za večerjo kozje meso, kuretino in druge jestvine.¹

»Pojezde« je imel na loškem gospostvu večinoma oskrbnik ali njegov namestnik, v koroškem županstvu (officium Carantanorum) pa župani sami. Le enkrat v letu je Korošce obiskal oskrbnik, da so obravnavali na večji važnejše stvari, ki niso bile med letom poravnane.

Ko se je v poznejših stoletjih preosnoval način sodstva, so »pojezdi« še ostali kot davek, ki so ga podložniki plačevali v povračilo za stroške pravosodja brižinskih škofov. Bili so lep vir dohodkov za loško graščino in znašali leta 1653. okoli 1800 goldinarjev. Oskrbnik je dobival od škofa v plačilo za sodelovanje pri sodnih zborih po enega vola (poiesden-ochs).²

»Pojezde« moramo torej prištevati isti vrsti davkov, kakor »letino« ali »večne fenige«, ki so se izprva dajali v priznanje pristojnega deželskega sodišča, pa so se kmalu pobirali kot povračilo za stroške pravosodja in varstva.³ Koroškim starejšim pisateljem pomeni »veča« stari davek v nasprotju z »novicami« (novimi nakladami), to je tisti davek, ki je bil še na večji naložen. Korošci pa hodijo »na večo«, kadar gredo davke plačat, in jim pomeni »večevati« isto, kar pravdati se.

Da je grajska gospoda sodno oblast večinoma le imela za izdaten vir dohodkov in se za sodstvo samo

¹ Mittheil. des hist. Vereines für Krain, 1861, str. 4.

² Kos: Doneski k zgodovini škofje Loke, str. 381, 424.

³ Kaspret l. c.

ni brigala, o tem nas pouči Valvasor, ki poroča o sledečem zanimivem običaju. Na Sveti Gori pri Zagorju je bila navada, da je župan iz Revišč svojemu sodnemu gospodu, graščaku na Lebeku, ob proščenju, ki je bilo v nedeljo po sv. Jakobu, pripravil dobro kosilo, h kateremu je graščak povabil tudi slučajno navzoče plemiče. Župan, ki je tudi sedel pri mizi, pa mu je med obedom na krožniku poklonil star zlat cekin.¹ — Ta običaj nas živo spominja na vsakoletno navado beneških jurisdicentov pri Sv. Kvirinu.

V zgornj navedenem navodilu za kmetske zборе na loškem gospodstvu niso navedene vse stvari, ki so bile predmet obravnavam na večah, in tudi ne zunanja oblika, ki je bila v navadi. Več o vsem tem izvemo iz poslovnika gospodstva Čače v Ziljski dolini na Koroškem.²

Preden so se pričele obravnave, je sodnik slovesno vprašal enega izmed kmetov, če je kraj in čas primeren, »da vzame sodno palico v roke in sodi bogate in revne, vdove in sirote, pa vse tiste, ki iščejo pravice«. Ko so mu pritrdili, so bile najprej oklicane meje deželskega sodišča, potem so se v vojnih časih objavili pozivi deželnega glavarja za splošno oboroževanje (Aufgebot) in šele potem so prišle na vrsto razne zadeve kmetskega življenja. Pri sodnih obravnavah sta sodelovala, kakor smo čuli o veči v Žireh, vedno dva besednika, tožitelj in branitelj, ki sta se tudi imenovala »pravdača«. Na mariborskem gospodstvu so bili sodni zbori dvakrat v letu: o sv. Juriju in kmalu po trgatvi na štirih krajih »gen Witschein«, v Št. Juriju, v Jarenini in v Selnici ob

¹ Valvasor, VIII., str. 828.

² Bischoff u. Schönbach: Steierische und kärnthische Taidinge, str. 426.

Dravi. Župani so kmetom po okolici naznanili, kdaj ima biti večja. Pod prisego jim je bilo ukazano, da naznanijo ob tej priliki vse zločine in prestopke, za katere vedo.

Koliko časa so se večje po slovenskih pokrajinah ohranile, je težko dognati. Gotovo so preminule prej kakor v nemških deželah, kjer čujemo o »taidingih« še v 18. veku. Verjetno je, kakor meni Kaspret, da sta pri nas vplivala zlasti dva momenta. Prvi je recepcija enotnega rimskega prava, ki je izpodrinilo domače pravne običaje, drugi moment pa pogosti kmečki upori 16. in 17. stoletja.¹ Ni dvoma, da so večje močno dvignile stanovsko zavest kmečkega stanu in mu dale priliko, da je spravil na dan razne pritožbe o bremenih in nadlogah, ki so ga trle. Gospoda pa ni rada videla, da se je razpravljalo o razmerju med njo in podložniki, in tem manj, ker so se premnogokrat kmetje v večah ob napovedi novih davkov z vso silo uprli.

Kočevski urbarij iz leta 1574., ki je bil torej napravljen eno leto po velikem kmečkem upor, ima o kmečkih shodih sledeče določbe: Naši podložniki naj ne prirejajo brez vednosti in dovoljenja lastnika kočevskega gospostva niti javnih, niti skrivnih shodov. Ampak kjer bo potreben shod zaradi kakršnihkoli stvari, naj se preje lastniku naznani in prosi za dovoljenje. In če ta spozna, da je potreben in dopustljiv, naj podložnikom dovoli in določi kraj, kjer naj se snidejo. Tudi naj se shoda udeleži sam oskrbnik ali pa naj koga tja pošlje namesto sebe, da zve, kaj obravnavajo in govore. Če bi pa imeli kmetje brez dovoljenja kako zborovanje, naj se proti udeležencem

¹ Kaspret: O večah (Čas. za zgodovino in narodopisje, 1907, str. 214 sl.).

in zlasti proti sklicevateljem shoda postopa s strogiimi kaznimi, da se zabranijo vse zlobne spletke (damit alle pese Practica verhiettt werde).¹

Zato se od 16. stoletja naprej omenjajo pri nas večinoma le zbori županov namesto polnih zborov vseh grajanov. Župani so večali ob določenem času, navadno vsake kvatre, a razpravo je vodil graščinski oskrbnik ali sodnik. V Kostanjevici so se vršili ti sodni zbori »po stari šegi in navadi« na kvatrno sredo v cerkvi konstanjeviškega samostana ali pa Kostanjevice same. Vodil jih je mestni sodnik kostanjeviški ali kdo izmed županov iz okolice. Prisednikov je bilo 12 do 14 (dva namestnika?), med njimi čitamo imena sodnikov, ki so imeli posle tudi pri »gorski pravdi«. V področje kvatrnega soda je spadalo pravosodje nižje vrste, pristojen pa je bil za ves okoliš kostanjeviške opatije. Podvržen mu je bil celo sodni gospod, opat sam. Ako je hotel semintja izterjati kak davek ali doseči kako drugo stvar gospodarškega značaja, obrniti se je moral na sodni zbor. Značilno pa je, da so razsodbe vedno merile na mirno poravnavo in določevale globe na korist opata, sodnega gospoda, kateremu so bila ta ljudska sodišča izdaten vir dohodkov.² Razen Kostanjevice se še omenjajo kmetski sodni zbori (veče županov) v Devinu, v Premu in na Gallenbergu, a ni dvoma, da so se vršile tudi drugod. Po stari navadi so se te sodbe vršile na kakem javnem kraju, v cerkvi ali pod lipo, ker gallenberški urbarij omenja, da so deželnoknežji komisarji leta 1571. odpravili večo pod lipo in jo

¹ Mittheil. des Musealvereines, IV., str. 25 sl.

² Dolenec: Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih 1631. do 1655. (Čas. za zgod. in narodop., 1914, str. 133 sl.).

preložili v grad.¹ Ni dvoma, da imamo v teh ljudskih sodiščih, njih pravnem postopanju in razsodbah ostanke samoniklega domačega prava, ki je bilo še prosto rimskega vpliva in se je tudi dokaj razlikovalo od nemškega prava. Pri njih velja še načelo: Ne od višje gospode postavljeni sodniki, ampak ljudski sodniki, izbrani in poslušajoči po starih šegah in navadah, sodijo o pravedah med seboj. Njih odloki imajo svoj izvor v ljudski volji, kateri se mora celo gosposka ukloniti. Zato izginjajo ta ljudska sodišča, čim bolj pridobivajo na veljavi graščinska sodišča, ki so se pa tudi morala slednjič umakniti knežjim.²

Nadalje so se ohranila kmetska sodišča s svojim starinskim značajem v takozvanih gorskih pravedah.

Sodišča te vrste so poseben znamenit pojav v pravni zgodovini, ki ga nahajamo izven Spodnje Avstrije le še v slovenskih pokrajinah, na Štajerskem, med ogrskimi Slovenci, na Kranjskem, v Istri, na Krasu in na Goriškem. Vnanjo obliko so dobili gorski zbori od frankovskih grofovskih sodišč. Dvanajsteri prisedniki, ki jih navadno pri njih nahajamo, so staronemški »Schöffen«, ravnotako je nemška tudi zahteva, naj se pravde vrše na javnih, od starih časov določenih krajih in ob določenem času. Akoravno pa nas te točke gorskih praved spominjajo na nemški vpliv, so vendar po svoji vsebini pravega slovenskega izvora, ker niso le navadni sodni zbori, ampak nam predstavljajo shode samostojnih gospodarjev v posvet o vseh stvareh, ki se tičejo gospodarstva v vinskih gorica. Gorske pravde so torej viden izraz

¹ Kaspret l. c.

² Dolenec l. c.

samouprave posameznih vinogorskih sosesk in nas liki beneškim »sosednjam« spominjajo na staroslovenske zadrugarje, ki so se shajali pod domačo lipo v posvete o razumnem gospodarstvu.

Kako pa je prišlo, da se je baš v vinskih gorica najdalje ohranila zadnja sled kmečke avtonomije? Na to dobimo odgovor, če vpoštevamo, kolikega pomena je bilo vinstvo v slovenskem narodnem gospodarstvu.

Že Vrhovec je opozoril na zgodovinsko dejstvo, da je bilo pridelovanje vina Slovencem ob naselitvi v sedanji domovini znana in priljubljena poljedelska stroka, medtem ko je bila Bavarcem, ki so v 8. stoletju nad njimi zagospodovali, popolnoma neznana.¹ Posledica je bila, da so bili tuji gospodarji prisiljeni učiti se vinstva od svojih podložnikov in dela v vinogradih njim prepuščati. Mnogoštevilne listine nam pričajo, kako marljivo se je gojilo pri nas vinstvo že v zgodnjem srednjem veku, in sicer po krajih, kjer že davno ne raste več trta. Na Gorenjem Štajerskem so bili ob času, ko je bilo tamkaj slovensko prebivalstvo, zasajeni vinogradi okoli Ljubnega (Leoben) in Gradca, kjer še krajevno ime »Weinitz« (Vinica) priča o nedanjih slovenskih viničarjih. Na Koroškem je rastla trta še severno od Celovca, v Junski, Lavantinski in spodnji Dravski dolini. V življenju krške grofice Heme čitamo, da je leta 1046. podarila vse svoje vinograde okoli Trušenj in Ostrovice samostanu v Krki. Na Kranjskem je bila v 11. stoletju blejska okolica z vinogradi bogato zasajena. Še preden jo je briksenska škofija dobila v posest, nahajamo po njej same svo-

¹ Vrhovec: Gorski zakon in gorske pravde (Izvestja muz. društva za Kranjsko, VII., str. 109 sl.

bodne slovenske vinogradnike. Na loškem svetu so imeli brižinski škofje svoje vinograde »na Kamnitniku« in v Šmarjetni gori pri Kranju.¹ In tako bi lahko našteali še mnogo drugih krajev, kjer so nekdanji gospodarili slovenski viničarji, pa so že davno vinogradi izpremenjeni v njive ali pašnike.

Ker je imelo vinstvo tolik pomen za domače gospodarstvo, pa tudi za dobiček zemljiških gospodov, zato si lahko razlagamo, zakaj so si Slovenci v vinogradniških stvareh ohranili precej samostojnosti. Tuji gospodarji so jim radi dali pravico, da so si uravnali v vinogradih, kakor se jim je najbolje zdelo, se shajali k rednim zborovanjem in ukrepali o vsem, kar je bilo vinarstvu v korist.

Najstarejšo sled gorskega zbora imamo v nekem shodu žičkih kmetov pri cerkvi v Slovenski Bistrici leta 1240., kjer so slovesno potrdili pogodbo, ki je že od nekdanj veljala med viničarji in kartuzijanskim samostanom. Po tej pogodbi so imeli kmetje, ki so kak vinograd napravili, ali njihovi dediči pravico do njega, dokler so ostali žički podložniki. Ako pa so zapustili žičko gospostvo, so izgubili vso pravico.² Ta gorska pravda se je vršila ob navzočnosti sodija (sententiarius) Jurija. Sicer pa se do 15. stoletja pač večkrat omenja gorščina (ius montanum, pergrecht), ne da bi imeli o kakih drugih uredbah kaj poročil.

Pri »gorskih pravadah«, ki so v tem času pač nastale po vseh vinorodnih krajih, so bile izprva merodajne stare navade in običaji, ki so jih sčasoma zapisali in dali potrditi. Tako je nastal »gorski zakon«

¹ Glej mojo Zgod. slov. naroda, 3. zv., str. 439.

² Zahn: Urkundenbuch, II., str. 506.

(Bergrechtsordnung) ali »gorske bukve« (Bergrechtsbüchel). Vrhovec je doznal iz listin ljubljanskega stanovskega arhiva, da sta jih prva izdala češki kralj Přemisl Otokar II., ki je Štajercem gospodoval od leta 1260. do 1276., in vojvoda Leopold Hrabri, sin cesarja Albrechta I. Iz 15. stoletja so se nam ohranili le nekateri odlomki gorskega zakona. Iznova ga je potrdil Štajercem cesar Ferdinand I. leta 1543. — Kranjci z Istrani vred so ga dobili šele leta 1584., ko je Andrej Recelj, župnik na Raki, predložil graški vladi svoj slovenski prevod v potrdilo. Toda vinogradniški običaji na Kranjskem se niso popolnoma strinjali z onimi na Štajerskem, zato je bil novi zakonik sprejet v nekoliko izpremenjeni obliki, v kakršni je izšel leta 1595. pod naslovom: »Berat-schlagte Pergrechtsordnung in Crain und der windischen Mark, Isterreich und Kharst.¹ Po teh uradnih zakonikih so se poslej napravljali razni slovenski prevodi, ki se ne ujemajo popolnoma s predlogo, ampak kažejo tu in tam male izpremembe.² V ljubljanskem kapiteljskem arhivu se nahaja še neobjavljen slovenski prevod z naslovom: »Gorskhe Bukve pisane v tem leitu khadar se je pisalu 1646.« Slednjič se je nam ohranil kratek gorski zakon tudi med ogrskimi Slovenci pri Sveti Nedelji, čigar naslov se glasi: »Artikulusi vrha nedeljskoga, steri szo nam na haszek szpravleni i poulek reda po etom nasem szlo-

¹ Prepis tega zakonika v ljublj. kapiteljskem arhivu.

² V. Oblak je objavil v Letopisu Matice Slovenske l. 1887. nemški zakonik iz l. 1639. in slovenski prevod iz l. 1644., l. 1889. pa Receljev prevod iz l. 1582. in rokopis vinogradskega zakona iz l. 1683.

venszkom jeziki na vekso razumnost vō dani.«¹ Med vsemi slovenskimi izdajami utegne biti ta najmlajša in pripada po vsej priliki 18. stoletju.

Ako pregleđamo vse gradivo o gorskih pravdah, ki ga nam nudijo omenjeni zakoniki in prevodi, lahko natančno spoznamo njih sestav in poslovanje.

Gorske pravde zborujejo po enkrat, dvakrat ali trikrat na leto po vinskih gorah pod milim nebom (pod lipo) ali v kaki cerkvi. Tako določa »pervi articl« gorskih bukev iz l. 1646: »Na pervu ima vsakiteru leitu vsaki gori dvakrat gorska prauda, kakor vsaki gospud navado ima, kakor jesen enkrat spomlat kakor vmej Veliko nozhio inu v mej Winkostih drugizh dershana biti, na meistih, kakor ie stara navada«. Nedeljski zakonik pa ima določbo: »Hegyseğ derzsavati sze more ali csi taki trikrat v ednem leti, tou je k Martinjevemi, Svecsniczi B. D. Marie dnevi ino Georgyavomi«.² V novomeški okolici so bile »gorske pravde«: na Trški gori, v Verdunu, na Selcah, v Starcih, v Čadežki gori; kostanjeviški viničarji so se shajali v Straži pri Sv. Valentinu, v Gazicah, Malih Vodenicah in menda tudi v Ržišču.³ Na Goriškem so se vršile gorske pravde s »sodijo« na čelu v Šempasu, v Vipavskem Križu, v Št. Florijanu in drugih krajih.

Zanimive podatke povzamemo iz kočevskega urbarija za l. 1574. — Pod kočevsko gospostvo so spadali vinogradi v Debliču (weinperg Deblitsch), na Griču (im perg Gritsch oder Ukhrauff), na Gradniku

¹ Objavljen v »Velikem Kalendarju za Ludstvo za l. 1912.«, str. 81 sl.

² V naslednjem pomeni »G. b.« gorske bukve iz l. 1646., »N. d.« pa Nedeljski zakon.

³ Dolenec l. c.

(Gradenikh) in Schöpfenbergu. Med viničarji prvih treh goric nahajamo sama slovenska imena, v Schöpfenbergu tudi precej nemških (Spreiczzer, Schuster, Schneider, Petschauer, Mausser, Stelczer, Henigman, Fleck itd.). Po analogiji Schöpf = sodin, sodevec, in Schöpfendorf = Sodinja vas moramo tudi Schöpfenberg posloveniti v Sodinjo goro, kar pomenja goro, kjer se je sodilo, kjer so se vršile pravde. In res nam omenjeni urbarij poroča na drugem mestu, da so bile po vseh omenjenih gorah gorske pravde, katere je imel oskrbnik kočevskega gospostva ali njegov pisar z mejaši vsako leto v nedeljo po Malem Šmarnu in je moral takrat gornik ali gorščak (Perkamtmann oder Gorschek) grajske uradnike preskrbeti z jedjo in pijačo. (Das Perkrecht bey hieuvor beschriebnen Pergen besitzt jährlich ain Innhaber der Herrschaft Gotschee oder von seinetwegen ain Pfleger und Ambtschreiber mit allen Perkhgenossen und wirdet solch Perckhrecht alle Jahr im Monat September am Sonntag nach khlein unser Frauentag gehalten.)¹ — Ime Schöpfenberg pa nas spominja na zaprisežene prisednike gorskega zbora. Gorski gospod je moral namreč pravdo s svojimi sogorniki ali mejaši »ob-saditi« (besetzn, G. b.), to je izbrati si prisednike. Mejaši (Berggenossen) so bili posestniki (meščani, kmetje, graščaki), ki so imeli svoje vinograde v goricah. Njih se spominja narodna pesem, ko pravi: »Pre-ljubi sveti Urban — ti dober naš mejaš — v goricah ti stanuješ — in žlahtno grozdje imaš.« Sogorniki (Bergholden) pa so bili viničarji, ki so obdelovali vinograd, dan jim od graščine v dedni zakup, torej pravi podložniki ali tlačani. Zapriseženih prisednikov

¹ Mittheilungen des Musealvereines für Krain, IV., str. 29.

je bilo navadno 12, vendar jih pri posameznih pravicah nahajamo včasih več ali pa manj. Njim na čelu je bil »gorski župan« ali sodnik (Perkhrichter, Perkh-taidingrichter, hegység N. d.), kateremu je stal ob strani kot najimenitnejši prisednik »gornik« (Bergmeister, Berckhamtmann, hegyester). Gornik je imel dolžnost skrbeti za red v vinski gorici in je pazil, da so se pota, ploti, žive meje popravljale, da so se vinogradi redno obdelovali, da ni živina delala škode itd. Včasih se tudi »gornik« imenuje »gorski župan«.

Pred pravdo so prišle vse stvari, ki se tičejo vinstva, vendar tako, da gorski zbori niso le razsojevali spornih zadev med viničarji in kaznovali prestopkov, ampak se tudi posvetovali o vseh stvareh, ki so bile z vinogradništvom v zvezi.

Na romanski vpliv nas spominja, ako čitamo, da so se v goriškem št. Florijanu udeleževali gorskih pravi tudi »saltnerji«, to je gorski čuvaji. Nič manj kakor štiri »saltnerje« nahajamo zabeležene pri vsaki gorski pravdi.¹

Za vse podložne viničarje je bila udeležba pri gorskih pravicah obvezna, odsotni so bili kaznovani z globami. »Ta 14 articl« gorskih bukev pravi: »Sleherne sogornik je dolshan sam h gorski praudi priti, kateri pak vnej ostane ta je sapadel 72 denariou«. Kdor je hotel tožiti pred pravdo za dediščino ali kako drugo pravico, je moral najprej »položiti tožnino« (G. b.), sicer zbor ni bil dolžan se pečati z njegovo zadevo.

Splošno imajo »gorske bukve« nekaj točk, ki urejajo razmerje viničarjev do gorskega gospoda, druge pa določajo gospodarski red v vinskih goricah.

¹ Bidermann v Kresu 1881, str. 609.

Med določbami prve vrste se najvažnejša tiče »gorščine« ali »gorne«, to je davka, ki so ga dajali viničarji gorskemu gospodu v vinu ali v denarju, kakor je bila navada. Zakonik cesarja Ferdinanda I. iz l. 1543. je v tej točki zelo strog, ker zahteva, naj podložnik v slučaju, da ne bi do sv. Jurija plačal svoje gorščine, prihodnje leto odrajta za obedve leti, in sicer dvakratno, ako pa bi tudi drugi obrok zamudil, naj se mu računa tretje leto gorščina celo trikratno. Ako je tudi takrat ni plačal, je zapadel vinograd svojemu gorskemu gospodu. Za gorščino je moral kmet dajati gospodu najboljši sok, ki sam priteče iz stlačenih jagod, še preden jih denejo v tlačilnico, in mu ga peljati na dom, ali če je bila graščina preveč oddaljena, vsaj kolikor daleč se more en dan priti, »dokler solnce sije«. — Te določbe cesarskega zakonika pa so menda nasprotovale viničarskim navadam po Kranjskem in Istri, ker v gorski zakon iz l. 1595. (*Beratschlagte Bergordnung*) in tudi v vse poznejše slovenske recenzije niso bile sprejete. Naše »gorske bukve« imajo določbo: »En vsakateri meiash ali sogornik ie vsaku leitu delshan soimu gospodu to gorshino dati inu plazhati, katere pak v treh leitih sporedu te gorshine ne da, taku je ta gorski gosput vsai sposnainem teih meiashev (opravičen?) negou vinogradt noter-potegniti«.

Navedeni člen nam tudi priča, da je bil sam gorski gospod s svojimi zahtevami in pritožbami podvržen razsodbi gorske pravde, ker določa, da se sme polastiti vinograda nepokornega podložnika šele »s spoznanjem teh mejašev«.

Določbe, ki se nanašajo na gospodarski red v vinskih gorica, so izraz samoupravne oblasti »gorske pravde«. V štajerskem zakoniku iz 15. stoletja čitamo,

da so kazni in globe, ki so določene na kršitev tega reda, »sestavili in v zakon potrdili sami mejaši onstran in tostran Pesnice, tudi onstran in tostran Drave, da si ohranijo dediščino, zemljišča in življenje (die perkgenossen selbst gesetzt und zu recht gesprochen haben enthalb und dishalb der Pessnitz, auch enhalb und dishalb der Trag, darumb dass sie ire erb und guet und den leib dester sicher haben mügen).¹ Gospodarske določbe se tičejo potov in pregraj po vinogradih, škode, ki jo dela živina, zlobnega poškodovanja trte in kolov, tatvine in vloma v zidanice, časa vinske bratve in drugih enakih stvari. Starejši zakoniki so za take prestopke določali tudi telesne kazni (okrnjenje, odrezanje enega uha, roke ali noge) pozneje so jih gorske pravde kaznovale le z denarnimi globami v korist gorskega gospoda. Od njih je dobil en del (po navadi 12 denarjev) tudi gorski župan za svoj trud.

Gorske pravde so ostale v veljavi do najnovejših časov. Trajale so tako dolgo, kakor podložništvo, ki je bilo šele l. 1848. odpravljeno, z vsemi svojimi srednjeveškimi naredbami vred. Zdaj nas le še priimek »gornik« spominja na to staro ustanovo.

Veče in gorske pravde nam tudi pričajo, da kmetje v srednjem veku in v poznejših časih nasproti gospodi niso bili popolnoma brezpravni in brez orožja. V večah in gorskih pravicah so samostojno ukrepali o tem, kaj so gospodi dolžni in kaj ne, in celo graščak je bil s svojimi terjatvami podvržen razsodbam teh kmečkih sodnih zborov. Res je, da so bila ta sodišča zelo odvisna od dobre volje zemljiškega gospoda, da jih prizna ali pa ne. Vendar so

¹ Bischoff und Schönbach; Steierische und kärnthische Taidinge, str. 409.

kmetje z veliko ljubosumnostjo čuvali nad svojimi starimi pravicami in vsak graščak, ki je hotel z njimi dobro izhajati, jih je moral hote ali nehotе priznati. Kadar pa je bila »vboğa gmajna« skupaj, bodisi v večah, bodisi v gorskih zborih, si ni zlepa pustila naložiti novih bremen in naklad in je nasproti gospodi odločno zagovarjala svojo korist. Tak odpor je bil tem pomenljivejši, ker je izšel od javno priznanih kmečkih korporacij. Veče in gorske pravde so tudi močno gojile med kmečkim ljudstvom stanovsko zavest in zavest vzajemnosti. Zato je spreletelo kakor ognjena iskra ljudske mase, ko se je ob začetku novega veka začul klic »za staro pravdo«.

Z našimi preiskavami smo pri kraju. Gotovo bi se dalo v starih urbarijih in listinah še marsikaj dobiti, kar bi osvetljevalo župane in njihovo poslovanje v posameznih dobah. Pa tudi te preiskave nam zadoštujejo, da si napravimo o njih pravo sodbo. Županska oblast ima svoje najgloblje korenine v zadružnem življenju naših pradedov. Zato ima isti patriarhalni značaj, kakor vse tedanje socialne uredbe. Ko so v 9. stoletju Slovenci prišli pod frankovsko vrhovno oblast, je tudi poslovanje županov dobilo svojo zakonito obliko, katero je potem ohranilo skozi mnogo stoletij. Da nahajamo iste pravne razmere tudi pri beneških Slovencih, temu se ne bomo čudili, če pomislimo, da je v 8., 9. in 10. stoletju »furlanska marka« pripadala Karantaniji in z njo vred k nemškemu cesarstvu. Fevdalno gospostvo je v drugi polovici srednjega veka župansko oblast precej omejilo, dasiravno je ni popolnoma odpravilo. Od nekda-

nje oblasti so županom slednjič preostali le še posli gospodarskih uradnikov, ki so jih morali opravljati v službi zemljiških gospodov. Pa s podložništvom vred so izginili tudi ti župani in le njih ime je prešlo na naše sedanje občinske predstojnike.

